Mövzu №1 Nitq inkişafının əsas vəzifələri.

Plan:
1.İnsanın həyatında nitqin rolu.
2.Məktəqədər yaşlı insanların inkişafında ana dili
3.Uşağın lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.
4.Nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyyə edilməsi.
5.Danışıq mədəniyyətinin formalaşması.

Şəxsiyyətin formalaşması pedaqoji təsirdən, bu təsirin nə qədər tez və əsaslı göstərilməsindən son dərəcə asılıdır.Məhz buna buna görə ölkəmizdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri xalq maarif sisteminə daxil edilmişdir.Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri hazırda ibtidai təlim üçün möhkəm bünövrə hesab olunur.Uşaq bağçalarının qarşısında uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur . Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində nitq inkişafı da mühüm rol oynayır.

Dilçilər,psixoloqlar,metodistlər və müəllimlərin hər biri nitq inkişafı məsələsini bir həll etməyə çalışır.Bunların içərisində ən qorxulusu odur ki, bəziləri uşaqların nitqinin inkişafını özbaşına gedən bir proses hesab edirlər. Onların fikrincə,uşağın şüuru müxtəlif təsəvvürlər və anlayışlarla zənginləşdikcə ,onun həyat təcrübəsi genişləndikcə nitqi inkişaf edir.Ona görə də nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac yoxdur.

Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur.İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək,bir-birini başa düşməklə yanaşı,həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər.Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir.Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə ,qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir,sevindirir,ağladır, güldürür və s.

Tərbiyəçinin fəaliyyətində nitq həm də uşaqların biliklərə yiyələndirilməsi silahına çevrilir.Sözün köməyi ilə uşaqlarda bu vəya digər psixi proseslər inkişaf edir,şəxsiyyətin xüsusiyyətləri formalaşır.

Təfəkkürlə bilavasitə bağlı olan nitq iki funksiyanı yerinə yetirir o, bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyət vasitəsidir ,digər tərəfdən,təfəkkür formasıdır.Belə ki,insan daxili nitqin köməyi ilə sözlərlə fikirləşir.

Uşaq ulu babalarımızın əsrlərdən bəri qoruyub saxladıqları və nəsillərdən-nəsillərə ötürdükləri bəşəri təcrübəni, biliyi və bacarığı nitqin köməyi ilə yaşlılardan öyrənir.Nitqin köməyi ilə uşağın şəxsi təcrübəsi zənginləşir,müstəqilliyi artır ,təfəkkürü inkişaf edir. Yaşlılarla,yaşıdları ilə ünsiyyət uşağın ümumi inkişafının mühüm şərtidir. Ünsiyyət və fikir mübadiləsi

silahı olan dil öz funksiyalarını yalnız nitqdə yerinə yetirir.Psixoloq A.A.Lyublinskaya yazır: dil ümumidir, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. Ona görə də dildən kasıb , həm də ondan zəngindir.İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində adətən doğma dilinin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir.Bununla yanaşı nitq dildən zəngindir belə ki,insan hər hansı şey haqqında danışmaqla ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir.Onun nitqi intonasiya ifadəliliyinə malik olub, ritmi surəti xarakter dəyişir. Adam işlətdiyi sözün mənasından çox şey deyə bilir .Lakin adamın öz fikrini kifayət qədər dəqiq və incəliklə deyə bilməsi ona təsir etməsi düzgün başa düşülməli üçün o ana dilinə gözəl yiyələnməlidir.

Ana dili məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli və əxlaqi tərbiyəsinin mənbəyi və vasitəsidir.Uşaq adətən iki yaşından danışmağa başlayır və 6-7 yaşında artıq ətrafındakılarla tam ünsiyyət saxlaya bilir.Uşağın nitqinin inkişafı onun ana dilinə yiyələnməsi deməkdir.Nitqin fornalaşması bu dövrdə ana dilini heç bir şey əvəz edə bilməz. Ana dili uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə içərisində yaşadığı cəmiyyətlə onun tarixi ilə onun istəkləri ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilmədiyi şəkildə tanış edir.Buna görə də uşaqların düzgün rabitəli və ifadəli nitqə yiyələnmələri məktəbəqədər tərbiyənin başlıca vəzifələrindən biridir.

"Uşaq bağçasında tərbiyə proqramı" nda uşağın nitq inkişafına mühüm yer verilir .Bu dövrdə nitq inkişafı üzrə işlər dedikdə səs mədəniyyətinin tərbiyəsi lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi genişləndirilməsi vəfəallaşdırılması nitqin qrammatik quruluşunun təkmilləşdirilməsi dialoji və monoloji (rabitəli) nitqin formalaşdırılması həmçinin savad təliminə hazırlıq nəzərdə tutulur.

Uşaq bağçasında uşaqlar ilk növbədə nitq ünsiyyətinin mühüm forması olan şifahi nitqə yiyələnirlər.Onlarda tədricən nitqi başa düşmək və fəal nitq inkişaf edir.

Məktəbəqədər dövrdə nitq inkişafı üzrə iş bir neçə istiqamətdə aparılır .Uşaq yaşlılar və yaşıdları ilə ünsiyyətdə nitqini təkmilləşdirir, nitq onun üçün psixi proseslərin yenidən qurulmasının əsası, təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin silahı rolunu oynayır.

Uşaq hələ dil açanadək ,xüsusilə birinci il yaşlılarla emosional ünsiyyət saxlayır.Belə ünsiyyət forması nitqə yiyələnməyə hazırlıq dövrü hesab olunur. Bu dövrdə uşaq yaşlıların təbəssümünə təbəssümlə onların mehriban danışığına səs çıxarmaqla cavab verir . Yaşlılar danışarkən uşaq onların hərəkətlərinə də fikir verir və onun köməyi ilə səsin xüsusiyyətlərini,emosiyasını başa düşür.Uşaq həmin ünsiyyətdən xoşlandığı, yaxud narazı qaldığını ifadə edir . Bu

isə fikir deyil hissdir.Həyatını ikinci ilində uşağın xarici aləm haqqında təsəvvürü artdıqca onun hərəkətləri və fəaliyyətləri mürəkkəbləşir ,idrakı imkanları genişlənir. Belə vəziyyəti yalnız “ emosiyanın dili ilə” ifadə etmək çox çətin olur və ya mümkün olmur .Bürzamansözlü nitq köməyə gəlir.

Yaşlılar körpə ilə danışarkən onun diqqətini haqqında söhbət gedən əşyaya yönəldirlər. Beləliklə , emosiya arxa plana keçir o sözlə birlikdə əşyanın hərəkətin ifadə olunmasına xidmət edir. Altı- yeddi aylıq uşaq artıq sözlərin mənasını ,nitqi başa düşməyə başlayır.Nəticə etibarilə sadə, yarımçıq nitq ünsiyyəti meydana çıxır.Belə ki, yaşlı danışır uşaq isə mimika jest hərəkətlə cavab verir . Belə nitqin köməyi ilə uşağı sakitləşdirmək lazımi yerə göndərmək mümkündür.

Müraciət səsi tələffüz etmək yamsılamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Bu nitqi eşitməni ,sərbəst tələffüzün formalaşmasını təmin edir. Bunsuz sözü yamsılamaq mümkün deyil.

Uşaq ,adətən həyatının birinci ilinin axırında öz -özünə ilk sözlərini deyir: İl yarımdan sonra isə vaxtilə eşitdiyi və mənasını başa düşdüyü sözlər tədricən qeryri-fəal lüğətdən fəal lüğətə keçir . Onun nitqində iki sözdən ibarət ilk cümlələr də meydana çıxır.

Nitq inkişafı üzrə iş təfəkkürün inkişafından ayrılmazdır. Nitq inkişafı uşağa eşitdiyini düzgün başa düşmək mühakimə yürütmək sual vermək əşya və hadisələri tutuşdurmaq əqli neticəyə gəlmək imkanı verir.Uşaq bağçasında nitq inkişafı üzrə iş aparılarkən diqqət hərşeydən əvvəl uşağın lüğət ehtiyyatının zənginləşdirilməsinə yönləndirilməlidir . Dilin başlıca vahidi söz üzrə ilk düzgün təşkil olunmadan uşaqların lüğəti zənginləşdirilmədən nitq ünsiyyəti həmçinin təfəkkürün inkişafı mümkün deyil.Uşaq yenicə dil açdığı dövürdə az miqdarda sözlə öz ehtiyatını ödəyə bildiyi halda məktəbə hazırlıq dövründə fikirini ifadə etmək üçün daha cox və mürəkkəb dil vahidlərindən mühüm morfoloji vastələrdən və sintaktik formalardan istifadə etməli olur.Uşaq artıq 2 yaşında 300-ə yaxın 3 yaşında isə onun söz ehtiyatı 1000-i keçir.O bütün nitq hissələrindən istifadə edə bilir.Uşaq baxçasında uşaqların lüğət ehtiyyatının sürətlə zənginləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılır.Bu dövürdə uşaqların söz seçmələri onları əhatə edən şəraitdən ətraf aləmdəki əşya və hadisələrdən həmçinin ünsiyyətdə olduğu adamların nitqindən aslı olur.Tərbiyyəçilərin sistemli uşaqlarla məqsədyönlü ünsiyyət onların lüğətinə güclü təsir göstərər.Uşaq baxçasında tərbiyyə proqramında işlər hər şeydən əvvəl uşağın məişət lüğətinin zənginləşdirilməsinə ətraf aləmlə normal ünsiyyətinin təmin olunması üçün sözlərin seçilməsinə yönəldilir.Bu zaman uşaqda sözə maraq və həssaslıq artır.O bu və ya digər fikiri ifadə edərkən hansı sözü işlətməyin lazım gəlməsi eyni fikiri daha necə demeyin mümkün olması üzərində düşünür ona görə də uşağın dil açdığı dövürdən çoxmənalılıq sinonimlər üzrə sadə və praktik iş aparmaq lazımdır.Uşaqlärın sözlər necə tələfüz etmələrinə həmçinin nitqlərinin təmizliyinə də ciddi fikir veriimələdir. Nitqin səs mədəniyyətinin

tərbiyyə (səs mədəniyyətinin) tərbiyyə edilməsi məktəbə qədər dövürdə çox ciddi məsələlərdən biridir uşaq hər şeydən əvvəl dilin səs quruluşunun mənimsənilməsi nitq səslərini düzgün tələfüzü etməyi öyrenməlidir uşaq baxçasının hazırlıq quruplarında savad təliminə hazırlıq uşaqlarda şifahi nitqə yeni münasibət formalaşdırır.Nitq onun xarici səs cəhəti artıq şüurun predmenti olur. Uşaqlar cümlə söz və heca səslə praktik şəkildə tanış olurlar nitq səsləri üzərində iş dilimizin fonetikası və orfepiyasına əsaslanır.Bunuan əsasında sözlərin aydın səlis dilin normalarına uyğun tələfüzü formalaşdırır.Fonematik eşitmə nəfəs alma səsin tonunu ifadə etmə xüsusi ilə intonasiya vastələrindən səsin yüksəkliyi qüvvəsi sürəti məna vurğusu hasilə və s.Düzgün istifadə etmə də nitqin səs mədəniyyətinə daxildir.Çalışmaq lazımdır ki uşaqlar nitq ünsiyyəti prosesində davranış baxış durğu və müsahibinə müraciət formasım öyrənsinlər.

Nitqin aramatik quruluşunun formalaşdırılması-Əgər lüğət dilin tikinti materialıdırsa qrammatik sözlərin deyil sözlərin və onların cümlədə birləşdirilməsi formalarını müyəyənləşdirir.Qrammatika dilin konstruktiv modelini müyəyən edir.Uşaq ətrafındakılardan qrammatik cəhətdən düzgün tətbiq olunmuş nitq eşidir .O eşiddiklərini başa düşməklə qrammatik quruluşu dilin modelini mənimsəyir.Tərbiyyəçi dil təlimi sisteminə uşaqların diqqətini daha mürəkkəb və zəruri konstruksiyalara yönəldən morfoloji və sintaktik qaydaları möhkəmləndirən çalışmalar (cümlədə nəyin çatışmadığını tap) mən başlayım sən qurtar və .s daxil etməklə müəyyən nitq ptraktika yaradır tərbiyyəçi uşaqları tədricən yeni qrammatik formalarla tanış edir daha çətin formaları düzgün işlənməsini möhkəmləndirir və nəticə ehtibarı ilə qrammatik cəhətdən düzgün danışmağı öyredir.

Danışıq nitqinin formalaşdırılması-Dioloji nitq nitqi eşitmək və başa düşmək danışığı davam etdirmək suallara cavab vermək və müsahibinə sual vermək kimi konponentleri əhatə edir.Dioloji nitq prosesi müsahibi diqqətlə dinləmək səbirli olmaq nə dediyini başa düşmədən söhbətə qarışmamaq təmkinli olmaq və sair kimi mədəni keyfiyyətləri gözləməyi tələb edir.Tərbiyyəçi müxtəlif mövzularda maraqlı dioloqların təşkili üçün şərait yaradılmağa çalışmalıdır.Bir uşağın ana dilinə yiyələnməsində o zaman bəhs edə bilərik ki o fikirini rabitəli şəkildə istifadə etməyi bacarsın .Bunun üçün nitqdə məntiqi ardıcıllığı ifadəli iliyi intonasiyanı məntiqi vurğunu sözlərin dəqiq seçilməsini gözləmək lazımdır.Rabitəli nitqin ən yüksək forması olan monoloji nitq dioloji nitqin üzərində qurulur.Yazılı monoloji nitq üzrə iş uşaq baxçasmda bilə vasitə getməsə də ona müyəyəh hazırlıq işi aparılır bu məqsədlə orta qurupda uşaqlar mətin tətbiq edir daha yaxşı məktub hazırlamaq üzrə yarış keçirilir bəzən məktub kollektiv hazırlanır.Monoloji nitqin normal inkişafı uşağın cümlə qurma nağıl etmə prosesində məıntiqi ardıcıllığı rabitəliliyi gözləmək kimi keyfiyyətlərə müyəyənləməsi ilə müyəyən edilir.kiçik quruplarda tərbiyəçinin nağılı müxtəlif növ əyaaniliklə müşahidə

olunur.Uşaqlardan məzmunu və əyaniliyin köməy ilə nağılı danışmaq tələb edir.Orta qurupda uşaqlar tərbiyəçini dinləyir və yamsılayırlar .Böyük qurupda isə onlar artıq kiçik nağıllar tərtib etməyə başlayırlar.Bunun əsasında uşaqlara təmkinlə şüurlu öz sözləri ilə nağıl etmək ,dinləmək ,uşaq baxçasının uşaqları,valdeyinlər,başqa müəssələrin kollektivi qarşısında çıxış etmək bacarığı aşılanmalıdır.Bu uşaqların nitq inkişafına güclü təkan verir.Uşaq baxçasında uşaqlar bədii ədəbiyyatla tanış olurlar.Uşaqlara hələ kiçik yaşlarında bədii əsərlər dinləmək onu başa düşmək qəhramanları haqqında mühakimə yürütmək əsərin nə üçün xoşlarına gəldiyini izzah etmək öyrədilməlidir.Uşaq eşitdiklərini kor-koranə əzbərləmələrinə yol verilməməl i,ən maraqlı,asan,obrazları parçaları əzbər öyrənmək və ifadələri söyləmək tələb edilməlidir .Uşaq baxçasında kitab üzrə iş elə təmkinli edilməlidir ki,uşaqlarda kitaba,onu oxumağa dərin maraq tərbiyyə olunsun.Nitq inkişafı üzrə bu vəzifələrin hər bir tədrisin və tərbiyyəvi əhəmiyyətə malikdir.Uşaqların nitqinin inkişafında yaşlıların nitqi anlaşıqlı rola malikdir .Ona görə də uşaqların valideyinləri,tərbiyyəçilər və başqaları uşaqla ünsiyyətdə ədəbi dilin normalarına riyayət etməlidir. Məktəbəqədər yaşda uşaqların inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafını və məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etməyə imkan verməlidir.

Mövzu 2: Nitq inkişafi üzrə işin nəzəri məsələləri.

Plan:

1.Dilin mahiyyəti, vəzifələri.
2.Ferdinand de Sossur dil və nitq haqqinda.
3.Dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri.
4.Uşağın dil və nitqdən istifadəsi.

Dil sosial hadisədir.Dil insanlar arasında mühum ünsiyyət vasitəsidir. Dil xalqin yaradıcı qüvvəsinin meydana gətirdiyi ən böyük nemətidir. Dildə xalq həyatinin dərinliyi öz əksini tapir, onun mahiyyəti əks olunur. Dil müxtəlif informasiyaların toplanması və qorunub saxlanması vasitəsi olmaqla cəmiyyətə xdmət edir. Dil öz təbiəti etibarı ilə intellekti

inkişaf etdirən, emosiya və ifadəni tərbiyə edən muhum faktordur.Dil insanla ətraf aləm arasında əlaqə vasitəsidir. Artıq çoxdan hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, cəmiyyətdən kənar dil olmadığı kimi,dilsizdə cəmiyyət yoxdur.Dil həmişə kollektivə məxsusdur, o heçdə fərdi dillərn mexaniki məcmuyu ola bilməz. Bunu nəzərə almayan dilçilər, psixoloqlar, fzioloqlar dil və nitq anlayışlarmmi qarışdırmışlar. Fizioloq və psixoloqların tədqiqatı, adətən, dillə deyil, nitqlə əlaqədar olur.Psixolqlar və metodistlər nitqin zənginləşdirilməsi və inkişafı üzərində işləyirlərsə, fiziloqlar, defektoloqlar nitq nöksanlarmm, onların baş vermə səbəblərinin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması üzərəndə işləyirlər. Butun bu hallarda söhbət psixofizioloji prosesdən getdiyindən dili nitqlə əvəz etmək olmaz.

Dil ilə nitq arasındakı münasibəti linqvistik baxımdan dəqiq müəyyənləşdirmək uzun müddət mıpnkun olmamışdır. İlk dəfə XIX əsrin axırlarında İsveçrə liiıqvisti Ferdinanjd; de Sössur dil və nitq arasındakı münasibəti duzgun qiymətləndirmişdir. O yazır: "Dil fəaliyyətinin öyrənilmə ,bağlamağ öyrənir.Uşaq həmin elementləri yeni şəraitdə işlədir,onların əsasında özü də yeni fikirlər söyləyir və beləliklə, ana dilinin qrammatik quruluşuna yiyələnir.Bu dövrdə uşaq valideynlərindən nə qədər söz öyrənirsədə,ana dilinə ,əsasən , öz nitq təcrübəsinin köməyi ilə yiyələnir.Deməli, dil ictimai hadisə olmaqla onun tarixi qədər qədimdir.İnsan cəmiyyətinin yarandığı ilk dövrlərdə ibtidai insanlar, əmək fəaliyyəti prosesində fikirlərini başqalarına çatdırmağa ehtiyac hiss etmiş ,əşya və hadisələri şərti işarələrlə adlandırmağa başlamışlar.Beləliklə də, dilin işarələr sistemi yaranmışdır.Ətraf aləmdəki əşya və hadisələrin kodları (şifrələri) olan fonemlər,morfemlər,sözlər,söz birləşmələri,cümlələr dilin belə işarələridir.

Dil işarələrini mənimsəmək onun maddi qabığını yadda saxlamaq,yəni onun səslənməsini və ona uyğun olaraq nitq orqanlarının əzələ hərəkətini yadda saxlamaq ,onun dil xaricində reallıqda hansı əşya və

hadisəyə uyğun gəldiyini ,nəyi kodlaşdırdığını,başqa sözlə ,onun mənasını başa düşmək deməkdir.

Göründüyü kimi nitq başqaları ilə unsiyyət saxlamaq,həyatı dərk etmək, özünü idarə etmək üçün dilin leksik və qrammatik işarələrindən istifadə etmək deməkdir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə dildə inkişaf edir.Fikrin inkişafı dildə öz əksini tapır.Xalqın inkişaf tarixi ilə əlaqədar onun dilinin lüğət ehtiyatı zənginləşmiş,qrammatik quruluşu təkmilləşmişdir.

Hər bir adam öz fikrini ifadə etmək və başqalarının dediklərini anlamaq üçün ana dilindən istifadə edir.Dil təfəkkürün işinin nəticələrini möhkəmləndirən , insanların ünsiyyət , fikir mübadiləsi və cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma silahı olan səs və lüğət qrammatik vasitələrinin sistemidir.Dil ictimai hadisədirsə, nitq onun varlığı formasıdır.Fikir və hisslərin ifadə olunması üçün dildən istifadə edilir.

"Uşağa nitq öyrətmək", dilin materiyasını mənimsəməklə ona kömək etmək (nitq orqanlarını məşq etdirmək), dilin leksik və qrammatik işarələrinin mənasının başa düşməsini asanlaşdırmaq (intellekti məşq etdirmək), leksik və qrammatik işarələrin

O yazır: "Dil fəaliyyətinin öyrənilməsi İki hissəyə ayrılır: onlardan biri əsas olmaqla, predmetl dildir, yəni mahiyyətcə ictimaidir və fərddən aslı deyil...,digəri ikinci dərəcəli olmaqla, predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi cəhətdir, yəni danışıqda daxil olmaqla nitqdir".

Dil və nitqin sıx əlaqədə olduğunu göstərən Sössur nitqin olması üçün dilin, həmçinin dilin müəyyənləşməsi üçün nitqin zəruri oduğunu, tarixən nitq faktlarının həmişə dili qabaqladığını bildirir.

F.Sössur çox haqlı olaraq dil ilə ntqi fərqləndirir, dilin kollektivin malı olduğunu, cəmiyyətdən kənarda dil olmadığını, dilin ictimai hadisə olduğunu, onun strukturunda məcburi işarələrin olduğunu bildirir. O bildirir ki,nitq insanların bir-biri ilə ünsiyyət prosesində dili fərdi şəkildə (və ya qrup şəkildə) meydana çıxan ayrıca aktıdır (və ya bir sıra vərdişidir).

Dil və nitq eyni hadisənin bir- biri ilə sıx əlaqədə olan iki aspektidir. Müasir dilçilər nitq anlayışına yalnız şifahi deyil, həmdə yazılı nitqi daxil edirlər. Bundan əlavə, geniş mənada həmin anlayışa daxili nitq, yəni dil vasitələrinin (söz və s.) köməyi ilə təfəkkür prosesidə daxildir.Daxili nitq ucadan tələffüz olmadan "öz -

özünə " baş verir.
Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Nitq fəaliyyəti insan orqanizminin nitqi qurumaq uçun zəruri olan psixofizioloji işlərinn məcmusdur"

Nitq fəaliyyətinin meydana çıxması, yəni nitq akdı normal ünsiyyətdə ikitərəfli prosesdən ibarətdir. Şifahi ünsiyyət zamanı yalnız danışmaq deyil ,həm də onunla paralel eşitmə qavrayışı və eşidilənləri anlama baş verir. Yazılı ünsiyyət isə nitq akdı, yazmaq (görmə qavrayışı)və yazılanı oxumağı (anlamağı) əhatə edir. Dil anadan gəlmə xüsusiyyət deyil. O , körpəgldən başlayaraq tədricən yaranır. Uşaq ana dilinə nitq vasitəsidə yiyələnir. Bu proses tam şüurlu xarakter daşımır,əsasən intutiv şəkildə gedir.
Uşaq ətrafdakıların nitqini dinləyərkən müxtəlif şəraitdə tələffüz olunan müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır,fonları əzbərləyir və tədricən dəfələrlə təkrar olunan elementləri- söz və ifadələri müəyyən məna ilə bağlamağı öyrənir. Köməyi ilə real vəziyyəti qiymətləndirməyi öyrətmək (emosya bə hissləri məşq etdirmək), ədəbi normaların yadda qalmasını,yəni dil işarələrinin (morfem, söz, söz birləşməsi, cumlə) nitqlə işlədilmə ənənəsini (birləşmə, qarşılıqlı əvəz olunma imkanını), onların səs və qrafik tərtibini asanlaşdırmaq.

Dil elmi, ədəbi kitablarda, lüğətlərdə, qrammatika dərsliklərində öz əksini tapır. N.Gəncəvinin, S.Vurğunun əsərləri, təbiətşunasliq, riyaziyyat dərslikləri, şagird inşaları və.s. Azərbaycan yazılı nitqinin, hər gun eşitdiyimiz televizya və radio verlişləri isə Azərbaycan şifahi nitqinin nümunələridir.

Mövzu 3. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə işin məzmunu.

Plan:
1.Məktəbəqədər dövrdə uşağın nitqinin məzmunu.
2.Hər yaş dövründə nitq inkişafı üzrə tərbiyəçiyə verilən tələblər.
3.Qvozdyev 1 yaşdan 7 yaşadək uşaqlarda nitq inkişafının mərhələləri.
4.Sərbəst nitq məşğələləri.

Məktəbəqədər dövrdə uşağın mənimsdiyi nitqin məzmunu hiss orqanları ilə ətraf aləmdə qavradıqlarının onun şüurunda inkiasından ibarətdir.Uşağın özü,onun bədən üzvləri,yaxın adamları,yaşadığı ev,uşaq bağçasının binası,yaxınlığdakı

park,meşə,dəniz,quşlar,kənd,şəhər,fəsillər,bayramlar üzərində müşahidələri həmçinin folklur nümunələri və bədii ədəbiyyatla aparılan işlər nitq inkişafının mənbələri hesab olunur.

Uşaq danışmağa 1 yaş yarımında başlayır,lakin o vaxtadək ünsiyyət saxlamaq üçün səs reaksiyasından istifadə edir.İlk həftələrdə yemək istəyəndə,yatağı yaş olanda,bir yeri ağrayanda ağlaması onun ünsiyyətə can atdığını göstərir.

Ay yarımlıq uşaq artıq nitq səslərini tələffüz etməyə başlayır.Bu özünü ilk zamanda qığıldamada göstərir.Sonralar körpə artıq tələffüz olunan nitq səslərini deyir:aaaa,ıııı,uuuu və s.Sonralar asan hecaların təkrarı özünü göstərir:ba-ba-ba,da-da-da.Nəhayət,birinci ilin axırlarında uşaq artıq müəyyən mənanı bildirmək üçün hecanı tələffüz edir.Məsələn:də səs birləşməsini gəl sözünü,a səsi ilə isə al sözün ifadə edir.

Körpə yaşın ikinci qrupunda(l yaşdan 1.5 yaşadək) ətraf aləmlə tanışlıq prosesində nitqi anlamaq,əşya,hərəkət və oyunları adlandırmaq,lüğət ehtiyyatmı genişləndirmək,sadə cümlələr qurmaq tələb olunur.

Tərbiyəçi hər bir yaş dövr üçün nitq inkişafı üzrə proqramda—"uşaq bağçalarında tərbiyə" proqramında nəzərdə tutulanları etməli,ayrı-ayrı məşğələlər və fəaliyyət növü üzrə konkretləşdirməlidir.Məsələn:birinci kiçik qrupda (1,5 yaşdan 3 yaşadək)soyadını,doğma və yaxın adamlarının adlarını,ev əşyalarının adlarını,onların vəzifələrini deyə bilmək tələb olunur.Tərbiyəçi "yaxın adam" anlayışına baba,nənə,dayı,əmi,xala,bibi;mebel anlayışına yalnız stol,stul;qab-qacaq anlayışına boşqab,stəkan,qaşıq sözlərini daxil etməklə kifayətlənmək olar.

Bu dövrdə ,əsasən,iki sözdən ibarət cümlə qurmaq öyrədilməlidir.Yağış yağır,ata gəldi,quş uçur və s.İkinci kiçik qrupda(3-4 yaş) tərəvəz və meyvələrin,müxtəlif əşyaların xüsusiyyətlərini adlandırmaq tələb olunur.

Uşaqların lüğət ehtiyyatına daxil ediləcək hər söz öncədən ölçülüb-biçilməli,tematik prinsipə əsasən qruplaşdırılmalı.işin xarakteri,aparılma vaxtı və yeri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.Hər hansı bir iş üzrə suallar verərək uşaqlar cavab verməyi bacarmalıdırlar.

Bəzən məşğələ və ya gəzintidə nitq inkişafı üzrə iş təşkil edilərkən uşaqlar nəzərdə tutulandan əlavə hadisə və əşyalarla qarşılaşır,onlara aid suallar ver irlər. Belə lildə, onların lüğəti hələ nəzərdə tutulmayan sözlər hesabına zənginləşir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqi üzərində elmi axtarışlar aparan Qvozdyev 1 yaşdan 7 yaşadək uşaqlarda nitq inkişafının mərhələlərini belə göstərmişdir:

1ci mərhələ-amorf söz,köklərdən ibarət cümlələr mərhələsi. 1 yaş 3 aylıqdan 1 yaş 8 aylığadəlc.Bir sözdən ibarət cümlələr və hecalar deyirlər. 1 yaş 8 aylığadan 1 yaş 10 aylığadək olan dövrədə bu mərhələyə aiddir.Bu zaman bir neçə söz və hecalardan ibarət cümlələr deyirlər.

2-ci mərhələ-cümlənin qramatik quruluşunun mənimsənilməsi mərhələsi. 1 yaş 10 aylığdan 2 yaş 1 aylığadəlc.Cümlələrdə tam,lakin şəkilçisiz yaxud,yalnız şəkilçili sözlər işlədilir.
2 yaş 1 aylığdan 2 yaş 3 ayhğadək.Cümlələrdə özlərinin kökə şəkilçi artırmaqla düzəltdikləri sözlərdən istifadə edirlər:hal şəkilçiləri,şəxs şəkilçiləri mənimsənilr.
2 yaş 3 aydan 3 yaşadəlc.Cümlələrdə sintaktilc münasibətləri ifadə etmək üçün köməkçi sözlər işlədilir.

3-cü mərhələ-Dilin qramatik sisteminin mənimsənilməsi mərhələsi.3 yaşdan 7 yaşadək.Nitqin qramatik quruluşu və səs cəhəti təkmilləşir.Lüğətin zənginləşməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

Uşaq bağçalarında nitq inkişafı üzrə iş iki formada gedir:
1.nitq inkişafı üzrə xüsusi iş
2.Uşaqların öz yol daşlan,bağçanın işçiləri,xüsusən,tərbiyəçi ilə sərbəst ünsiyyətləri prosesində.
2-ci kiçik qrupdan başlayaraq uşaq bağçalarında nitq inkişafına həsr ounmuş xüsusi məşğələlər təşkil edilir.Belə məşğələlərdə əsas məqsəd uşağı həmin dövrədək ailədə,uşaq bağçasında öyrəndiklərini sistemə almaq və onun nitq inkişafı sahəsindəki qabilyyəti daha da artırmaqdır .Məşğələlər uşağın məhsuliyyətini artırır.Kollektivdə şeir deməyə,nağıl danışmağa alışdırır. Sərbəst nitq məşğələləri dedikdə,üş ağın baxçadakı fəaliyyəti ilə əlaqədar bir sıra işlər nəşərdə tutulur.Uşaq gəzinti, oyun, yemək, rəsm, müsiqi,bədən-tərbiyəsi və s. Prosesində nitq inkişafı üzrə müxtəlif işlər aparılır.

Proqramda nitq inkişafı üzrə işin qarşısında duran vəzifələri iki istiqamətdə ümumiləşdirmək olar:
A)Uşaqlara ana dilində düzgün və təmiz danışmağı öyrətmək.
B)Uşaqlarm nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işi ətraf aləmlə,təbiətlə tanışlıq prosesində təşkil etmək.
Düzgün və təmiz danışmaq dedikdə,nitqin sərbəst, aydın ,rəvan, ifadəli, dialektizmlərdən azad,təmiz olması nəzərdə tutulur.

Mövzu 4.Nitqin İnkişafı üzrə işə verilən tələblər

Plan

1.Nitq inkişafı üzrə işin başlanma vaxtı və ələqadar sahələri
2.Uşağın əxlaq tərbiyəsində ana dilinin rolu

3.Hər məşğələyə tərbiyəçinin hazırlığı

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafı ciddi fəaliyyətlə müəyyən tələblərə cavab verən tərbiyə prosesi ilə bağlıdır. Bu tələblər hansılardır?

1 .Nitq inkişafı üzrə işə vaxtında başlamaq lazımdır. Çünki uşağın beyni sürətlə inkişaf edir və onun funksiyaları formalaşır. Bu dövrdə baş beyin sisteminin funksiyalarını məşq etdirmək asandır. Bəzi tərbiyəçilərin və valideyinlərin nitq inkişafı üzrə işi usağin dil açdığı dövrə saxlaması ciddi nöqsan hesab edilməlidi.

2.Nitq inkişafı üzrə iş mükəmməl aparılmalıdır. Belə ki, hər bir yaş dövründə uşağın nitqə yiyələnmə imkanları dəqiqliklə nəzərə alınmalı, onun nitqinin inkişafı üçün kifayət qədər dil material nəzərdə tutulmalıdır.

3.Nitq inkişafi üzrə iş uşağın fəaliyyətinin bütün sahələri ilə əaqələndirilməiidir. Uşaq bağçasında müxtəlif təlim məşğələləri. Oyun, əyləncə, gəzinti, bayramlar, görüşlər və s. bu məqsədə xidmət etməlidir.

4.Uşaqiarın nitqinin inkişafı üzrə işin optimallaşdırılmasmı təmin etmək üçün nitqsituasiyasmın yaradılması zəruridir. Bunun üçün təbii nitq mühiti olmadıqda süni nitq şəraiti yaradılmalıdır.

5.Nitqi yamsılama prosesinə geniş yol açılmalıdır. Lakin tərbiyəçi yalnız bununla kifayətlənməməli, uşağın nitqə şüurlu yiyələnməsinə üstünlük verilməlidir.

6.Nitq inkişafı üzrə iş şagirdlərdə estetik hisslərin inkişafına xidmət göstərməlidir. Uşaqlar ana dilinə yiyələnməklə estetik cəhətdən gözəl,zəngin nitqə sahib olur, danışarkən intonasiyanı, nitqin ifadəliyini gözləməyi öyrədilir. Mahnıların oxunması, atalar sözləri, tapmaca,yanıltmac,şerlər, hekayələr və nağıllar üzrə iş bunun üçün gözəl imkanlar yaradılmalıdır.

7.Nitq inkişafı üzrə işin uşağın əxlaq tərbiyəsi üzrə işdən ayrılmazdı. Ana dili uşağın əxlaq tərbiyəçi uşaqlar ilə ünsiyyət başladığı dövrdə dildən həmin məqsəd üçün istifadə etməlidir.

8.Nitq inkişafı üzrə məşğələlər oyun bu və ya digər sahəsinə (səs mədəniyyəti,lüğət işi,nağıletmə,şeir əzbərləmək və s.) xidmət etməlidir. Bunula yanaşı kombinə edilmiş məşğələlər də keçirilməlidir.

9.Məşğələlər didaktik məqsəddən asılı olaraq da müxtəlif cür olur (yeni materialın verilməsinə,bilik bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsinə,

biliklərin ümumiləşdirilməsi. Yoxlamaya həsr edilmiş, kombinə edilmiş və s.) təşkil edilməlidir.
10.Tərbiyəçi hər bir məşğələyə vaxtında, mükəmməl hazırlaşmalı, üzərində iş aparılacaq materialı diqqətlə seçməli. Məşğələ istifadə edəcəyi vəsaiti. İş formalarını. Metod və priyomları müəyyənləşdirməlidir.
11.Tərbiyəçi hər bir mərhələdə uşaqları nitq inkişafi səviyyəsini, onların fərdi xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və iş prosesində unu nəzərə almalıdır. Məşğələnin hər bir mərhələsində ayrı-ayrı fərdlərin nitq fəallığına malik olmaq lazımdır.
12.Hər bir məşğələdə nitq inkişafı üzrə yükün optimal untensivliyi gözlənməlidir. Tərbiyəçi çalışmalıdır ki, təlim yükü uşaqların idrak imkanlarından nə ağır, nə də yüngül olsun.nitq inkişafı üzrə iş uşaqların gücünə müvafiq olmaqla onların fikri fəaliyyətini hərəkətə gətirməli, təfəkkürünü, yaddaşını inkişaf etdirməli, müstəqilliyini, müqayisə etmə, tutuşdurma, ümumiləşdirmə, əqli nəticəyə gəlmə bacarığını artırmalıdır.

Mövzu 5.Nitqin mənimsənilməsinin pirinsipləri.

Plan:
1.Nitq üzüvlərinin vsjyazan əlin fiziki inkişafma diqqət.
2.Uşağın ana dilinə yiyələnməyinin təbii yolu.
3.Nitqin ifadəliliyinin qiymətləndirilməsi pirinsipləri.
4.Həssaslıq tərbiyyəsi pirinsipi.
5.Nitqin zənginləşməsi sürətinin ardıcıl artması pirinsipi.

Nitq inkişafı ana dili təliminin başlıca pirinsipidir bununla belə,nitq inkişafı üzrə işinin özünün də pirinsipləri qanuna uyğunluqları vardır.Nitqin mənimsənilməsinin pirinsiplərinin bilmədən lazımi vasitə,metod və piriyomlan seçmək çətindir.Bu pirinsiplər ilk dəfə L.Q.Fedorenko tərəfindən işlənilmişdir.Fedorenkoya əsaslanaraq mühüm pirinsipləri nəzərdən keçirək:

1. “Dilin materialına” nitq üzüvlərinin və yazan əlin fiziki imkanlarına diqqət Bu pirinsipi təlimin əsasına qoymaqla ona müvafiq vasitələr seçmək zərurəti meydana çıxır.Uşaqlar fonemləri artikuliyasiya səslərdən səsləri isə tələffüz etdiklərini necə danışdıqlarını eşitməli təsviri incəsənət savad təlimini məşğələlərində karandaş və qələmi necə işlədiklərini görməlidirlər.

2. Söz, ifadə və cümlələrin manasını başa düşmək və eyni zamanda leksik və qrammatik vərdişlərin inkişafı .Bu pirinsipə görə, o, didaktik materialı elə seçilməlidir ki, nitqin emosional çalarlığını hiss etmək qabiliyyətini inkişaf etdirsin.

Əgər uşaqlarda söz, ifadə və cümlələrin, leksik və qrammatik mənasını başa düşmək qabiliyyəti inkişaf etməsə də, bu prosesdə onlar eyni vaxtda həm leksik, həm də qrammatik vərdişlərə yiyələnməzlərsə ana dilin mənimsəyə bilməzlər. Uşağın ana dilinə yiyələnməsini təbii yolunu belə təsəvvür etmək olar, uşaq səs komplekslərini eşidir və hələ mənasını başa düşmədən onları tələffüz etdiyi səslər kompleksi leksik mənası nə düşünür, başqa sözlə onları varlığının müəyyən hadisələrinə aid edir, beləliklə, onun ilk cümlələri söz qeyri ardıcıllığa və qrammatik cəhətdən tam olmayan söz sıralarından ibarət olur, uşaqlar yazılmış gəlinciyi göstərib deyir: "Baba, bəbə düz" (Baba bəbəni düzəlt) Uşaq sözlərin mənasını başa düşməklə ilk sintaktik mücərrədləşmə aparır.Konstursiyalar qurur.Ana dilinin qrammatik forması təfəkkürü, maddi əsasıdır. Uşağın nitqini bu mərhələyə yiyələnməsi, müddəti onun nitq mühitindən nitq inkişafı üzrə işin necə təşkil olduğundan asılıdır.
3.Nitq in ifadəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsipi. Bu prinsipə görə, emosional çalarlığını hiss etmə qabiliyyətini inkişaf etdirən, didaktik materialın seçilməsidir. Təlim piriyomları onları elə seçilməlidir ki, poetik nitq vərdişlərinin inkişafını emosionallığını təmin etsin.
Qrammatik və leksik mənalı mənimsəməklə uşaqlar xarici aləmin dildə necə əks olunmasım hiss edirlər. Onlar nitqin ifadəliliyi qaydalarını mənimsəməklə, dildə insanın daxili aləminin necə əks olunduğunu dilin köməyilə insan öz hisslərini necə qiymətləndirdiyini duyurlar.
Şagirdlər nitqə yiyələndikləri ilk günlərdən onu emosional rəngini də duymağa başlayırlar Bu dövrdə intonasiyanın ifadəliliyi daha asan mənimsəyir, ona görə də nitqin ifadəliliyi üzrə iş ilkin yaşlardan təşkil olunmalıdır.
4.Dilin hissetmə yaxud həssaslı tərbiyəsi prinsipidir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi təliminin elə təşkilini nəzərdə tutur ki, uşaqların doğma dilinin faktlarını yadda saxlamalarmı və onladan nitqdə istifadə etmələrini asanlaşdırır.Dil faktlarını yadda saxlamaq üçün uşaqlar onları eşitməlidirlər. Dilə həssaslıq nə deməkdir? Ədəbi nitqdə səslənməni morfem səs söz birləşmələrindən nəyə görə belə istifadə etdiyi yadda saxlamaq dili hiss etmə və ya dilə həssaslıq yaranır.Dilin konstruksiyaları başa düşmək və nitqdə Onunla əməliyyat apara bilmək, dilə həssaslığın inkişafının başlıca şərtlərindən biridir. Uşaq bağçasında uşaqlara ana dilinin elementlərini şüurlu başa düşməsələr də, ənənəyə uyğun olaraq intuitiv şəkildə işlətməyi bacarmalıdırlar.
5.Yazılı nitqin mənimsənilməsinin şifahi və yazılı nitq əsasmda əlaqənin inkişafmdan asılıdır.Bu prinsip üzrə qurulmuş yazlı təlimin didaktik materealm elə seçilməsini nəzərdə tutur ki ,onun köməyilə uşaq özünün nitq orqanlarının (üz ,xirtdəy,ağ ciyər əzələləri əl və göz əzələlərini)hərəkətlərini əlaqələndirməyi öyrənsin.) 2)səs və hərflərin intonasiya və durğu işarələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirsin 3)nitqin şifahi formasından yazılı formasından və əksinə tez keçə bilsin.
6.Nitqin zənginləşməsi sürətinin ardıcıl artması prinsipi

Uşağın ana dilinə yiyələnməsi nitqin yeni sözlər və konstruksiyalar hesabma zənginləşməsi onun nitq vərdişlərinin xüsus ilə, fonetik, qrammatik vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə, daha sürətlə baş verir.
Bu prinsipi nəzərə alaraq, tərbiyəçi, uşağın inkişafına uyğun şəkildə didaktiki dil materialın dəyişməli, təlimin yollarını müəyyənləşdirməli, uşaqları ilə getdikcə müstəqil fəaliyyətə hazırlanmalıdır.

Mövzu 6.Nitq inkişafının metod və priyomları.

Plan:
1.Əyani metod
2.Şifahi metodlar.
3.Praktik metodlar.
4.Nitq inkişafının priyomalrı.

Nitq inkişafının məlum metodları və piriomlari məktəbəqədər dövürdə spesfik məzmuna malikdir.Didaktikada işlənib hazırlanmış təlim metodları baxımından nitq inkişafı üzrə,tətbiq olunan metodları 3 qurupa ayırmaq mümkündür.
1.əyani materiallar;
2.inkişafın metodları;
3.praktik metodlar.

Əyani metodlar- Əgər üzərində nitq inkişafı işaparsaq obyektiv uşaqların bilavasitə müşahidə etmələri (gəzinti,ekuskirisya,bina ilə tanışlıq,müxtəlif əşyalara baxış,sadə hadisələrin müşahidəsi və.s)mümkündürsə müşahidə metodudan istifadə edilir.Əgər əşya və ya hadisənin;bilavasitə müşahidə edilməsi müşahidə edilmirsə,tərbiyyəçi məşqələyə onların şəkilini,modelini,maktini Bəzi uşaqları ekskurisyada bu və ya digər əşya yaxud hadisə üzərindəki müşahidələrin təhlil edib ümumiləşdirərkən bilikləri möhkəmləndirmək,rabitəli nitqi formalaşdırmaq məqsədi ilə də əyani metodlardan istifadə olunur.Onlar ekskurisyada gördüklərinə dair diafılimlərə,kinofılimlərə,şəkillərə oyunlara baxıb özləri həmin əşyaların şəkillərini çəkirlər.

Şifahi metodlar- tərbiyəçinin sözü ilə bağlıdır.Tərbiyyəçi hər gün proqramda nəzərdə tutulmuş vədi uşaqlar üçün oxuyur.Onun ifadələri obrazları qiraəti güclü təsir vasitələrindəndir.Uşaq baxçasında tərbiyyəçinin tez tez “rola girməsi” yəni bu və ya digər heyvani görüşünü hərəkətlərini .xarakterini səsini öz sözləri ilə ifadə etməsi zərurəti qarşıya çıxarır.

Kicik qurupdan başlayaraq tərbiyyəçi nağılları mühüm yer tutur.Nağıletmə prosesində əyani bəsait göstərilmir.Bununla uşaqlar diqqəti haqqında söhbət gedən məsələyə yönəlməyi öyrənirlər.

Müyəyən nitq vərdişlərini aşıladıqdan sonra uşaqları müsahibəyə cəlb etməlidirlər.Bu zaman onlarda dinləmək,sual vermək,cavab vermək .kollektiv söhbət və deyişmələrdən baş çıxarmaq bacarığı formalaşır.

Uşaq baxçasında şeirlərin əzbərlənməsi, oxunmuş hekayə və nağılların məzmununu yenidən nağıl edilməsi kimi daha mürəkkəb metodlardan istifadə olunur.

Praktik metodlar- Uşaqları yiyələndirərkən biliklərin nitq praktikasında düzgün tətbiqini tətbiq etmək məqsədi ilə praktik metodlardan istifadə olunur.Bu metod bir növ oyun xarakteri daşıyır.Bəzi məişət və təbiət hadisələriilə tanışlıq prosesində əmək xarakterli metodlardan istifadə etmək azımdır.Bu zaman əmək fəaliyyəti tərbiyyəçi və uşaqların sözü üzrə müşahidə olunur.Hər bir əmək prosesinin əşyanın adı deyilir.Onların hazırlanması mərhələləri təsvir olunur .Nitq inkişafı üzrə işlər bu metodların heç biri tam təcrid olunmuş şəkildə tətbiq edilmir.Bu bütün hallarda tərbiyyəçinin sözü mühüm rol oynayır.Tərbiyyəçi bu və digər məsələni uşaqların diqqətini lazimi əşya və hadisələrə yönəldir.Əyani metodlar tətbiq olunarkən sözdən istifadə edildiyi kimi söz metodlarının tətbiqində də əyanilik köməyə gəlir.Praktik metodlar isə bunların hər ikisini tələb edir .Hər bir metoda müyəyən piryomlar sistemi daxildir.Metodun tərkib hissisi olan piryomlar məşğələnin həmin metodla təşkilinə və qarşıda qoyulmuş məqsədə, çatmağa xidmət edir.Metodla piryomlar arasında kəskin sərhəd qoymaq düzgün olmaz.Tətbiq edildiyi şəraitdən hansı vəzifənin yerinə yetirilməsindən aslı olaraq eyni iş növündən gah metod gah da priyom kimi istifadə etmək mümkündür.Məsələn nitq inkişafı üzrə işlər prosesində danışıq nitqinin və biliklərin möhkəmləndirilməsinin başlıca metodu kimi stifadə olunan müsahibə metodu başqa hallarda (giriş müsahibəsftıdə,kino filimdən əvvəl və.s) bir iki suala cavab şəkilində qısa müddətli müsahibə şəkilində metodun bir piryomlu kimi işlənir.Şifahi ən geniş yayılan nitq nümunəsinin verilməsidir.Nümunə aydın təsirli uşaqların gücünə uyğun olmalı təkrara və yamsılamağa imkan verməməlidir.Nitq elementlərinin möhkəm yadda qalmasını təmin etmək üçün təşkil olunan təkrar çox vacib priyom sayılır.Bu priyomdan fərdi,kollektiv hətda xorla istifadə etmək lazımdır.Onun arxasında duran nitq inkişafı üzrə iş aparılarkən bəzən sözün mənasını başa salmaq üçün onun arxasında duran əşya hadisə və ya hərəkəti izah etmək ,aydınlaşdırmaq bəzən isə hərəkət etməli olduğunu göstərmək lazım gəlir.Bu baxımdan izah və nümayiş etdirmə də mühüm piryom hesab

olunur.Uşaqların nitqinin qiymətləndirilməsi də faydalı piriyomlar sırasına daxildir.Bu priyomu yalnız tərbiyyəçin uşaqların nitqi haqqında ətraflı fikir söyləməsi onu təhlil etməsi kimi başa düşmək azdır.Bu həmdə uşağın öz nitqini yoldaşlarının nitqini qiymətləndirməsini əhatə edir.

Tərbiyyəçinin uşaqlara suallarla müraciət etməsi həmçinin priyomdur,sualların tədricən produktiv əqli nəticə tələb edən (niyə ?nəyə görə?)və s. olması zəruridir.Suala qoyularkən məntiqi vurğu intonasiya və məzmun dəqiqliyi təmin olunmalıdır.

Şəkilin oyuncağın onların hərəkətinin göstərilməsi kimi əyani priyomlar şifahi priyomlarla əlaqəli şəkildə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Oyunla əlaqələndirilmiş səhnələndirilmiş priyomlar nitqin emosiyonallağının təmin olunmasında mühüm roy oynayır.

Bu priyomların heç biri ayrılıqda tətbiq edilmir.Bəzən bir məşğələdə bir neçə priyomdan istifadə edilir.Eyni sözlər üzrə iş prosesində tərbiyyəçi əşyaları müqayisə etməklə yanaşı həmin sözlərin tələffüzü nümunəsinin uşaqlara suallarla müraciət edə bilər nitq inkişafı priyomlarını onların seçilməsini bunlardan istifadə qaydasını bilmək nitq inkişafı priyomlarını onların seçilməsini bunlardan istifadə qaydasını bilmək nitq inkişafı sahəsində müfəqqəyiyət yəmin edən mühüm şərtlərdir.

Mövzu 7.Tərbiyəçinin nitqinə verilən tələblər.

Plan:

1.Tərbiyyəçinin nitqinin səs cəhəti.
2.Tərbiyyəçinin nitqində orfoepik normaların pozulması.
3.Saitlərin tələffüzü.
4.Samitlərin tələffüzü.
5.Bəzi qramatik formaların tələffüzü

Tərbiyəçinin nitqi daim uşaqların diqqət məktəb tərbiyəçisindən biri onun nümunəvi nitqə malik olmasıdır.

Uşaq baxçasında tərbiyəçi ilə fasiləsiz ünsiyyətdə olur.Ona görə də tərbiyəçinin nitqi keyfiyyəti nöqsansız olan tərbiyəçi uşaqları ana dilini uşağın nitq mədəniyyətni müəyyən edir.Yalnız öz ən yaxın nümunələrinin əsasında tərbiyə edə bilər.Tərbiyəçinin nitqi düzgün təmiz aydın dəqiq, rəvan normal,

ünsiyyətli ,obrazlı və ifadəli qrammatik cəhətdən düzgün təmin edilmiş rabitəli başa düşüləcək şəkildə olmalıdır.Tərbiyəçinin peşə hazırlığının mühüm göstəricisi də olduğundan müsbət cəhətlərlə yanaşı azacıq nöqsan belə uşaqların nitqində öz əksini tapır.Ona görə də tərbiyəçi öz nitqinə tənqidi yanaşmamalı, qüsurları aradan qaldırmaqla çalışdırır.Adətən tərbiyəçi danışarkən diqqəti nitqin formasına deyil məzmununa yönəlir.O deyəcəyi üzərində deyil nə deyəcəyin üzərində düşünür.Uzun müddət öz nitqinə ehtiyatsız laqeyd münasibət həmin insanın nitqdə möhkəmlənməsi öz nitqi ilə nəticələnir.Get gedə həmin nöqsanı(məsələn tələsgən,qeyri-aydınlıq,yeksənəklik, səsin tonunu həddən artıq yuxarı və aşağı salınması ayrı - ayrı səs və sözlərin tələffüzündə qeyri- dəqiqlik və s.)hiss etmir.Ona görə dətərbiyəçinin nitqini maqnitafona yazıb fonetik, leksik, qrammatik, üslubi və intonasiya cəhətdən təhlil etmək lazımdır. Hər bir tərbiyəçi öz nitqindəki nöqsanları qeydə alıb planlı şəkildə mübarizə apara bilər.Öz nitqini durmadan təkmilləşdirmək tərbiyəçinin peşə vəzifəsidir.

Uşaqlara nə öyrətmək, nə demək istədiyindən asılı olaraq şübhəsiz tərbiyəçinin nitqi dəyişir.Bununla belə tərbiyəçi nitqinin özünəməxsus xüsusuyyəti var.Tərbiyəçinin nitqi istiqamətlənmiş olmalıdır.Belə ki, başqalarının nitqindən fərqli olaraq tərbiyəçinin nitqi uşaqlar tərəfindən necə qavranılacağı ciddi şəkildə nəzərə alınır.Onun nitqi həmişə kiçik uşaqların auiditoriyası ilə sıx əlaqədə olur.Adi söhbət, izahat və ya nağıl etməsindən asılı olmayaraq tərbiyəçi uşaqlara müraciət edir.Onlar sual verir .Ona görə də bu sualların məzmunu və forması əvvəlcədən ölçülüb biçilməlidir.Tərbiyəçinin uşaqlarla ünsiyyətdə olarkən onların necə reaksiya verməsinə diqqət yetirməli, lazım gəldikdə ifadə tərzini, məzmunu dəyişməli nitqini daha maraqlı və emasional qurmağı bacarmalıdır.Tərbiyəçinin nitqinin səs cəhətinə xüsusi tələblər verir.Müşahidələr göstərir ki, o bəzən uşaqlarla da yaşlılarla da danışığdığı kimi danışır.Tərbiyəçi tez-tez ehtiyatsızlığa, səliqəsizliyə yol verir, sözlərdə şəkilçiləri axıracan deyir. Bəzi səsləri buraxır samitləri anlaşılmaz şəkildə tələffüz edir, sözləri hərfi tələffüz etmək başqa sözlə , kitab tələffüzü isə (sənnən əvəzinə sənbən) yerli dialektə, milli aksetdə danışmaq bir çox tərbiyəçilər üçün xarakterik haldır.

Tərbiyəçi öz nitqi ilə hislərinin , fikirlərinin ən incə çalarlarını başqalarına çatdıra bilməlidir.Buna nail olmaq üçün zəngin lüğət ehtiyatına yiyələnmək və sözləri düzgün etməyi bacarmaq azdır.Həm də ifadələrin intonasiya vasitələrindən (səsin gücü ,sürət, məntiqi vurğu , fasilə, ritm , tebr, melodiya və s.) düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Kim tərbiyəçinin üzündəki ifadə ilə kiçik uşaqlığın necə reaksiya verdiyin öz münasibətini necə bildirdiyini görməlidir?
Tərbiyəçi nağıl danışarkən təəccübdən gözlərini iri açan kimi uşaqların da gözləri iri açılır.Tərbiyəçinin gözlərində kimi uşaqların üzündə məyusluq hissi olur.Beləliklə uşaqlar məzmunu yaxşı başa düşür .Ana dilinin gözəlliyini hiss edirlər.

Tərbiyəçin nitqinin yeksənəkliyi uşaqları yorur, mətnin məzmununa marağı azaldır.Nitqin tələskənliyi yox, mürəkkəb şərait yaratmaqla onu qeyri-dəqiq, qarışıq və anlaşılmaz edir.

Tərbiyəçi peşə aləti olan səsdən düzgün istifadə etməlidir.Hətdən artıq yüksəkdən(qışqırtı ilə) yaxud alçaqdan pıçıltı ilə) danışmaq uşaqların nitqinə mənfi təsir göstərir.

Nitqin intonasiya ifadəliliyi onun emosional zənginliyindən asılıdr.Adam həyəcanlığında məsələdən danışarkən onun nitqi daha aydın , daha ifadəli olur. Tərbiyəçinin nitqində təsadüf edilən ciddi nöqsanlardan biri də orfoepik normaların pozulmasıdr.Tərbiyəçi nümunəvi ədəbii tələffüzə yiyələnmiş adamların, diktorların ,bədii söz ustalarının nitqini dinləməli orfoepik normaları öyrənməklə bu cəhətdəki qüsurları aradan qaldırmalıdır.

Mövzu 8. Nitqin səs mədəniyyəti nitqi eşitmənin inkişafı.

Plan:

1.Nitq səs mədəniyyəti işinin istiqamətləri.
2.Nitq səs mədəniyyəti sahəsində işin başlıca vəzifələri.
3.Uşaqların nitq eşitmə qabliyyətini inkişaf etdirmək.
4.Nitq səs mədəniyyətinin nöqsanları və uşağm şəxsiyyətində onların əksi
5.Eşitmə diqqətinin inkişafında didaktik oyunlar.

Nitqin eşitmə nəfəsalma ilə birlikdə səslənən nitqin yaranması üçün zəmin hesab olunur, Dilin maddi varlığı olan nitq səsləri qulaq yalnız o ətrafdakı şəxslər tərəfindən eşidildik də öz nitqi ictimai vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, bu proses eşitmə üzvü olan Qulaq vasitəsi ilə baş verir ki, səslərin əmələ gəlməsi və eşidilməsi isə mərkəzi sinir sistemin tərəfindən idarə olunur

Nitqin eşitmə qabiliyyəti dedikdə, eşitmə diqqəti və sözlərini başa düşülməsi bu nitqin müxtəlif keyfiyyətlərinin qabartmaq və fərqləndirmək nəzərdə tutulur, nitqin eşitmə qabiliyyətin inə də yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməni, yəni ana dilinin , bütün səslərini düzgün eşitməyi səslənməsinə görə yaxşı sözləri fərqləndirməni təmin edir.

Fonematik eşitmənin inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri verilmiş akustik etalonun hərəki həyata keçirilməsidir.N.l.Jinkin göstərir ki, biliklərimizin

düzgünlüyünə qəti şəkildə, yalnız təcrübədə yoxladıqda, inananq, nitq prosesi formalaşanda da eyni şey baş verir, o,yazır:Nitq inkişafı prosesində mən digər adamdan qəbul etdiyim sözlərin tərkibindəki nitq səslərinin yenidən hasil etməliyəm, başqa. Başqa cür ünsiyyəti mümkün olma olmazdır, lakin mən yalnız mənim eşitməmi fərqləndirən səsləri yenidən hasil edə bilirəm Beləliklə eşitmə, nitq hərəkəti prosesinin nəzarətçisi olub.

Nitqi eşitmə erkən inkişaf edir. 2-3 həftəlik uşaqda nitqlə əlaqədar seçimə reaksiyası əmələ gəlir.5-6 O aylarda o, intonasiya, bir qədər sonra tələffüz etmək reaksiyası baş verir, ondan təsirlənir, nitqinin formalaşması, ilkin dövrdə bu nitqin və eşitmənin inkişafı, qeyri- bərabər gedir. Belə ki, ilk mərhələdə tək səsini eşitmək mühüm yer tutur, lakin səs, diqqət də xüsusi rol oynayır.Bu dövrdə uşaqlar nitqinin emosional çalarlığına ağlamaq əsəbilik, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, küsmə və sair.uyğun olaraq, onlar səsi tembrə görə ananı yaxşı adların səsi,sözün üçün praktik şəkilinə başqa sözünlə hecaların sayına və Vurğunun hecanın yerinə görə də fərqləndirməyi bacarırlar. Sözlə uşaqlar təxmini 2 yaşında ana dilinin bütün səslərini eşidib fərqləndirirlər ki, bu dövrdə onlar da fonetik eşitmə formalaşır, lakin səslərin eşidilməsi ilə tələffüzü arasında müəyyən uyğunluq qorunmur.Praktik nitq ünsiyyətdə belə səviyyə ilə bərabər qənaətbəxş olduğu halda savad təliminə hazırlıq baxımından nöqsanlıdır.Qiraət və yazı texnikasına yiyələnmək üçün yüksək fonematik eşitmə səs tənəffüsü və ya fonetik qavrayış yaranmamalıdır ki, savad təliminə başlayanadək uşaq sözdə səslərin sayını, hansı səslərin yeində eyni onların sıralarını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır, bu isə sözdə ayrı ayrı sözləri tanımağa və mənalarını başa düşməyə imkan verir.

Nitqin eşitmə üzrə möhkəm vərdişlərə yiyələnmək, nitqin səslənməsini müxtəlif təlimçilərinin incəliklərini qabartmaq bacarığına səslərin tələfüzünə düzgünlüyü, dəqiqliyi, bu sözləri aydınlığına, səsin tonunun qalxıb- enməsi güclənib -zəifləməsi, axıcılığı, nitqin sürətlənməsi və ya yavaşlanması tembr rəngi və sair təmin edir.

Eşitmə diqqətinin inkişafına nail olmaq üçün tərbiyəçi, didaktik oyunlardan geniş istifadə etməlidir, uşaqların səsi küyü və xarakterini fərqləndirə bilmələri üçün kiçik qrup da müxtəlif oyunlardan musiqi alətlərindən səsləndirilməsindən istifadə etməsi lazımdır “bu nəyin səsidir?” “nə çalırsan? “pərdənin dalından səslənir?” “Hansı səs daha güclüdür?” 1-ci 2-ci yoxsa üçüncü və sair kimi onlar bu baxımdan çox faydalıdır.səsinə görə, yoldaşlarına tanımaq üzrə də oyun keçirməsi mümkündür, bu zaman uşaqlardan birini bir oyuncağın və ya başqa əşyanın admı deyir,tərbiyəsi arxası uşaqlara tələb dayanmış və yaxud gözləri bağlanmış uşaqlardan həmin uşağı uşağın səsinə görə, tanımağı tələb edir. Böyük qrupda tərbiyəçi əlavə olaraq lent yazıların radioda verilişlərinin ayrılıqda iş apara bilər.Maqintafonla eyni vaxta bir neçə heyvan səsi qoyub

deyir “kim çox səs eşidir?”sualını qoyur.Daha çox əşya və ya heyvan səsini bilən qalib gəlir .Yaxud tərbiyyəçi pıçıltılı səslə müyəyən heyvan meyvə quş, adlarını deyir və nə dediyini uşaqlardan tanımağı tələb edir.kiçik qurupda işin əyaniləşdırilməsi məsləhət görülür.Məsələn, tərbiyəçi üzü uşaqlara tərəf dayanıb onun cavan birinin adını uşağa deyib, sonra onunla əlaqədar tapşırığ verir.(Şamı pəncərənin qabağına apar.Kuklanı çarpayının yanına apar).Yuxarı qurupda arxasını uşaqlara çevirib (artikuliyasiyanm köməyinə imkan vermədən)eynixarakterli tapşırıq vermək olar.Belə oyunlara adətən tələffüzü və mənası uşaqlar üçün çətin olan sözlər daxil edilir.Yaxud uşaqların z-s,s-ş,b-t,b-n,səslərini qarşıdırmamalarını nəzərə alaraq yuxarı qurupda əz-əs,sal-zal, və.s kimi sözlərin aramla taləfiiz edib,’’Fərqlənən səsi tap”tapşırığını vermək olar.

Mövzu 9.Artikuliyasiya aparatının inkişafı

Plan:
1.Məktəbqədər dövüründə artilkuliyasiya aparatının quruluşunda pozulma.
2.Artikuliyasiya
3.Dil və dodaq əzələlərinin inkişafında istifadə olunan oyunlar.
4.Səsi yamsılama üzrə hərəkətli oyunlar.
5.Nitq nəfəsalmanın inkişafı üzərində iş.

Nitq səsləri artukiliyasiya orqanlarının zəruri şəraitdə müyəyən vəziyyətə düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.Səslərin aydın tələfüz edilməsi üçün nitq orqanlannın vəziyyətinin və hərəkətinin (artukiliyasiyanın)düzgünlüyü zəruridir.Ciyərlərdən gələn hava axını dodaqlarımızdan bayıra çıxanadək digər artukikuliyasiya orqanlarından keçir,bir çox manelərə uğrayır,nəticədə,rəqslənmə baş verir ağız boşluğunda nitq səsləri törəyir və formal aşır.Nitq səsinin forması və həcmi danışıq cihazlarından,danışıq üzüvlərinin (dodaqlar,dil,dişlər,burun,alt çənə yumuşaq damaq,yuvaq,kiçik dilçək ,qırtlaq,nəfəs borusu,ağ ciyərlər) vəziyyətindən aslı olur.Tələffüz prosesində əzələ duyğusu mühüm rol oynayır.

Danışmanın artikuliyasiya orqanlarının hərəkətindən aslı olaraq əzələ duyğusu dilin subyektiv qavranmasında onun materiyasına çevrilir.Uşaq bu və ya digər səslər kompleksinin söz kimi qavrayarkən bu sözdən yaranan əzələ və səs duyğusunu xatırlayır.O nə qədər ki hələ öz artukiliyasiya orqanlarından istifadə etməyi baçarmır ,əvvəlcə sözü eşitməyi,sonra isə onu tələfüz etməyi - öyranir.Əvvəllər sözün “əzələ" duyğusu qeyri-dəqiq olsa da səs obrazı ilə eyi vaxtda yaranır.

Hava axını,hər şeydən əvvəl,nəfəs almaya xidmət edir deməli,uşaq koörpəlik dövründə həm normal nəfəs almağı ,həm də şifahi nitqlə ünsiyyət saxlamağı

öyrənməlidir.Bu isə o qədərdə asan deyil.Məktəbəqədər yaş dövüründə artikuliyasiya aparatının quruluşunda pozulma (dil altı bağların qısalığı,dişlərin bir-birinin üstünə düşməsi,damağın həddən artıq hündür və ya ensiz olması və ya bəzi başqa çatışmazlıqlar)səs tələfuzünün düazgün formalaşdırılmasının amilləridir.Lakin əgər uşağın artikuliyasiya aparatı çevikdirsə səs tələfüzündəki çatışmazlıqları özü aradan qaldıra bilir.O,hətta başqalarına da düzəliş verir.Bu və ya digər sözü düzgün tələfüz edə bilməyən uşaqlar onların səs obrazlarını bilir və həmin sözlərin yaşlılar tərəfindən tətbiq olunduğunu hiss edirlər.Məsələn ,üç yaşlı Qiyas yoldaşı Arazdan xayiş edir.

-Ayaz məndə şəkilli kitab al. Araz:

-Mənim adım Ayaz deyil,arazdır.

Qiyas narazı halda deyir:

-Məndə Ayaz deyirəm.

-A-yaz,sən niyə Ayaz eşidirsən?

4 yaşlı Nailə anasına deyir.

-Məni də səhələ apar.

Qardaşı Nadir gülərək:

-Nailə səhələ yox,şəhərə Nailə ondan inciyir

-Ağzımı niyə əyirsən,elə məndə səhələ dedim.

Nitqin hissi əsası səs də əzələ (nitq hərəki)duyğularıdır.Fizioloqların dediklərinə görəməs beyinə “verilən”nitq hərəkəti beyinin (onun mtiyəyən sahəsini bir nitq orqanı kimi işləməyə məcbur edir.

Artikuliyasiya aparatının inkişafı üçün müxtəlif vastələrdən istifadə etmək məsləhət görülür.Kiçik quruplarda şarı üfürmək,ucadan gülmək nazik və yoğun səs çıxarmaq kimi məşqlər aparmaq olar körpə uşaqlar səslə oynamağı çox sevirlər.Hələ heç bir söz deməyi bacarmayan uşaq müəyyən səs çıxarır və qığıldayaraq onun müxtəlif vaxtlarda təkrar edir .Sonralar uşaq sözlərlə oynamağa(eyni sözü gah ucadan, gah alçaqdan , gah pıçıltı ilə ,gah aydın , gah anlaşılmaz şəkildə,gah bütöv , gah həyəcanla,gah tez,gah uzada-uzada , gah aydın şəkildə , gah mahnı ilə)ana dilini başa düşməyə başlayır , onun quruluşunu mənimsəyir.

Bu və ya digər səsin tələffüzü üzrə iş apararkən onu müxtəlif nitq materialında möhkəmləndirilməsi zəruridir.Uşaqlara adında həmin səsin olduğu əşyalar tapmağı, sözü, ifadəni deməni, yamltmac , şeir oxumağı tələb etmək lazımdır.Körpə uşaqlar vəznli nitqi, onun səslənməsini sevir , şeiri xoşlayırlar , şeirdəki ahəngdarlığı, ritmi onun yaşına inkişafına uyğun olmadığında tez-tez folklor nümunələrinə(şeir,oyun-nəğmə,sayınaca,yamltmac , tapmaca və s.) müraciət etmək lazımdır.Bu prosesedə uşaqlar əvvəlcə haqqında söhbət gedərkən canlı və ya cansız əşya (yaxud təsviri) ilə tanış edilməlidir.Belə olduqda folklor nümunəsi uşaqların şəxsi təəssüratı və ya həyəcanları ilə bağli olur,onlar sözün arxasında duran bağlılığı dərk edirlər.

Dil və dodaq əzbərlərinin yamsəlamaq üzrə rəngarəng oyunlardan istifadə etmək faydalıdır.Belə oyunlarda tərbiyəçi səsin düzgün tələffüzünü göstərir.

Uşaqlar onu təqlid etməklə nitq orqanlarım hərəkət etdirilər.Səs təqlidi üzrə iş aparakən səslənən alət və ya hecalarıneynilə çıxarmağa göstərməyə ehtiyac yoxdur. Oyuna başlamazdan əvvəl həmin əşya ,heyvan , quş və həşəratın onların səsinin uşaqlara tannış olub - olmaması öyrənilməsidir.

"Barmaqlarla oyun".Tərbiyəçi öz əlinin barmaqlarına baxıb deyir:
-Bu ,baş barmaqdır,bunlar balaca barmaqlardır bu isə lap kiçik barmaqdır.Bunları hamısı bir yerdə ,doğma qardaş kimi yaşayırlar.
Sözlər
-Barmaq ,sən harada idin?
Bu qardaşla meeşəyə getmişdim Bu qardaşla şorba bişirdim.
-Bu qardaşla aş yeyirdim.
Bu qardaşla nəğmə oxudum.
-O kiçik qardaşla hansı mahnı oxudu?Uşaqlar tanış mahnı oxuyurdular.
Hərəkətlər
Tərbiyyoçi baş barmağı göstərir ona müraciətlə sual verir və növbə ilə barmaqları qatlayır.
"Qəribə torba"tərbiyyəçi torbaya müxtəlif heyvan,quş və cücülərin təsvir edən oyuncaqlar qoyur uşaqlardan biri oyuncaqları bir-bir çıxarıb yoldaşlarına göstərir,ucadan adını deyir onun necə səs çıxardığını(hürür,miyoIdayır,banlayır,mələyir,mızıldayır və.s)bildiri nəhayyət onun səsini çıxarır.
"Tap görüm bu nədir"?bu oyun kiçikqurup uşaqlarını daha çox maraqlandırır.
Tərbiyyəçi:
-Nə məə-məə eləyir?
Uşaqlar:
-Qoyun (quzu)
Tərbiyyəçi

-Nə ham-ham-ham eləyir.
Uşaqlar:
-İt.
-Uşaqlar,indi siz deyin,mən tapım.
Uşaqlar canlıların səsini çıxarır tərbiyyəçi tapıb onun adını deyir.
Tərbiyyəçi uşaqlardan birinə otaqdan çıxıb,qapının arxasında durmağı təklif edir.O uşaqlarla məsləhətləşib birlikdə hansı heyvanınsa səsini çixarırlar,qapının dalında dayanan uşaq onun adını deyir.Sonra onun yerinə başqa bir uşaq keçir oyun belə davam edir.
"Xoruz"uşaqlar və tərbiyyəçi dövrə vurub sutullarda əyləşirlər ortada xoruz üçün stoll qoyulur.Tərbiyəçi xoruzun al qırmızı papağını göstərib uşaqlara müraciət edir:
-Uşaqlar,bu kimin papağıdır?(xoruzun)

-Bəli,bu xoruzun papağıdır gəlin indi ona qədər saymaqla oynayaq onuncu kim olsa o xoruz olur.
Beləliklə xoruzu seçir və papağı başına keçirirlər.Tərbiyyəçi onun qulağına deyir ki uştula əyləşən kimi”quqquliqu”deyə qışqırmalıdır.Xoruz ustula əyləşib ucadan “banlayır”.Sonra tərbiyyçi və uşaqlar oxuyurlar:
Ay pipiyi qan xoruz!
Gözləri mərcan xoruz!
Sən nə tezdən durursan?
Qışqırıb banlayırsan,
Qoymursan yatmağa Aycanı məstan xoruz!
Uşaqlar bir neçə dəfə xoruz kimi banlayır yeni xoruz seçirlər.Tərbiyyəçi Ayrı-ayrı uşaqlar tərəfindən səslərin düzgün tələfıiz edilməsinə,intonasiyanın gözlənilməsinə və nitqin ifadəlliiyinə fikir verir.
“Evcikdə kim yaşayır”? Tərbiyyəçiuşaqlan3-4 qurupa ayırır.Onlar tanış heyvan və ya quşları təsvir edirlər.
Hər qurup sutullarla özü üçün evcik qurur.Onlar evciyə girib təsvir etdikləri heyvan və ya quş kimi səs çıxarırlar.Tərbiyyəçi hər bir qurup üçün onların tələfüz etməli olduqları səsi təkrarlayır.Sonra uşaqlardan biri növbə ilə evciklərə yaxınlaşır “qapısmı”döyüb deyir:
-Evcikdə kim yaşayır?
-Evcikdən səs gəlir:
-Hom-ham-ham
-Mo-mo-mo
-Mə-mə-mə
-Qa-qa-qa
Cik -cik -cik və.s
Uşaq yoldaşlarının çıxardığı səsə görə evcikdə kimin yağadığını tapır.
Uşaqlar səsləri tələfüz etməsələr,tərbiyəçi onu təkrar etdirməlidir.Əgər uşaqlar “evcikdə kim yaşayır”? Sualına “cücələr”cavabını versələr uşaq cücənin necə səs çıxardığını xəbər almalıdır.
Səsi yamsılama üzrə hrəkətli olmaq daha maraqlıdır.
Qatar uşaqlar sıra ilə bir birindən tutub yeriyir və qatarın fitini (du-du-du),təkərlərinin səsini (ta-ta,ta-ta,ta-ta,ta-ta)buxarın fışıltısım (juy-juy və ya fışş-fışş)təqlid edirlər.
Səsi yamsılamağa aid hekayələr və şeirlər üzrə işdə təşkil etmək lazımdır.Tərbiyyəçi səs təliminə imkan verən sadə hekayələr tətbiq edə bilər.Meşəyə gəzinti üzrə tətbiq edilmiş hekayədə quşların səsindən,çayın şırıltısından ağacların əsməsindən,həşəratın səsindən söhbət açmaq mümkündür.bütün belə tədbirlər bəzən fayda verməyə bilər ona görə də tərbiyəçi bir növ loqopedik xrakterli vəzifələrin həyata keçirilməsinə də fikir verilməlidir.bu məqsədlə aşağıdakıları yerinə yetirmək olar.

1.Dilin Çevikliyini inkişaf etdirmək (Dili enli və ensiz etmək enli olduqda aşağı dişlərin kənarı vəziyyətində saxlamaq,yuxarı dişlərə qaldırmaq onu arxaya ağzın dərinliyinə çəkmək)
2.Dodaqların çevikliyini təmin etmək(dodaqları-qabağa uzatmaq),dairələndirmək,gülümsəmə vəziyyətində dartmaq,yuxarı dişlərlə aaşağı dodaqlarda yarıq,nov düzəltmək)
3.Aşağı çənənin müyəyən vəziyyətdə saxlamaq bacarığın inkişaf etdirmək.

Mövzu 10.Nitq nəfəsalmanın inkişafı və səs üzərində iş nitq səslərinin düzgün tələfüzünün formalaşması.

Plan:
1 .Səs tələffüzünün formalaşması mərhələləri.
2.Hər səsin tələffüz prosesində artikuliyasiya orqanlarının içi və tərbiyəçinin rolu.
3.Savad təliminə hazırlıq üçün fonematik çalışmalardan istifadə.
4.Loqoped və defektoloqların rolu.

Ciyərlədən gəlib boğazdan,xirtdəkdən,ağız və ya burun boşluğundan xaricə çıxan hava axını səslənən nitqin əmələ gəlməsi üçün mənbə hesab olunur.Danışıqla əlaqədar olmadan adi (qeyri nitqin,yaxud fızyoloji)nəfəs alma və nəfəs vermə uzunluğuna görə təxminən eyni olmaqla burun vastəsi ilə yerinə yetirir bir-birini ritmik şəkildə izləyir nitq nəfəs alma ağız və ya burun vastəsi ilə yerinə yetirilir bu prosesdə nəfəs alma sürətlə,nəfəs verm isə yavaş-yavaş qənaətlə başverir adi nəfəs alma prosesində təcili nəfəs vermə sonra fasilə ilə növbələşirsə nitq nəfəsalmanın ən yaxşı növü diafraqmal aşağı qabırğa nəfəs almasıdır(nəfəs alma diafraqmal aşağı düşür və aşağı qabırğa yana dartılır,bu vaxt çiyin qalxır)

Danışarkən normən səs yaradıcılığı,nitqin müvafiq yeknəsəqliyinin ,dəqiq fasilənin gözlənməsi,nitqin axıcı və ifadəli olması nəfəs almanın nə qədər düzgün təşkilindən aslıdır.Adətən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar damşarkdüzgün nəfəsala bilmir,nəfəs ala-ala danışır,hava ehtiyatını tam yerləşdirmirlər.Bu isə tələfüzə mənfi təsir göstərir səslərin tərif olunması, “udlması”,tələskənlklə nəticələnir.Belə hallar uşaqların nitqinə yaşlıların laqeyidliyi ilə izzah olunmalıdır.Müxtəlif ürək-damar xəstəlikləri,udlaq badamcığımn işləməməsi,ümumi zəyiflik və s.nəfəs almanın pozulmasına səbəb olur.normal nəfəs alma qabliyyətinə yiyələnmiş uşaqlar aşağıdan danışır,üzün ifadələri tələffüz edərkən çətinlik edirlər.Nəfəs verərkən havadan səmərəli istifadə edilməsi nitqin axıcılığını pozulması,ifadənin ortasında nəfəs alma ehtiyatının meydaa çıxması ilə nəticələnir.Adətən belə uşaqlar sözü axıra dək deyə

bilmir,pıçıltı ilə tələfüz edirlər bəzən onlar nəfəs alarkən danışmalı olurlar.Qısaldılmış nəfəs alma isə məntiqi fasiləsiz qeyriclar dəqiq nitqə gətirib çıxarır.

Nitq nəfəsalmanı təkminləşdirmək üçün sabun köpüyü,sar; qabdakı suyu,stolun üstünə qoyulmuş karandaşı üfürməyi,5-6 sözü,fasiləsiz deməyi,yanıltma əzbərləməyi və.s tələb etmək lazımdır.

Tərbiyəçini aşağıdakılara əməl etməlidir.

1)uşaqlara düzgün nəfəs almanı öyrətmək (çiyinləri qaldırmadan səsiz nəfəs almanıinkişaf etdirmək bir nəfəs vermə ilə kiçik qurupda iki üç,orta qurupda 3-5 sözün tələfüzünə nail olmaq duruş vəziyyətinin düzgünlüyünü təmin etmək.və.s)

2)Sərbəst ,səlist,uzadılmış nəfəs verməni təmin etmək.

3)Tərbiyyəçini nitqini yamsılamaqla ondan düzgün səmərəli itifadə etməyi öyrətmək.

Səs sistemində iş-Biz səs aparatımızın vastəsi ilə müxtəlif yüksəklikdə müxtəlif gücdə və tembrdə səs çıxarırıq.İnsan səsini müyəyən edən xarakter cəhətlərdən biri budur.

Səsin yüksəkliyi dedikdə səs tonunun qalxmasıı və aşağı düşməsi nəzərdə tutulur.Səsin yüksəkliyi dedikdə bir saniyədə rəqslənmənin tezliyi nəzərdə tutlur.Danışıq prosesində gah yüksək səsdən aşğı səsə gah da aşağısəsdən yüksək səsə keşmək baş verir .Nitq səslərinin gah ucadan gah normal gah da zəyif tələfüz olunması onun gücünü göstərir.Səsin gücü rəqslənmənin genişlənməsindən başqa sözlə səs dalğasının qalxıb düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən aslı olur.danışarkən səsin cingiltili tutqun,titrək ,kar və.s kimi xüsusi keyfiyyəti və hər birinin özünə məxsus boyaları olur.Bu səsin tenbr adlamr.Eyni yüksəklikdə olan səslər tembra görə fərqlənir.müxtəlif adamların səsləridə tembra görə fərqləndirilir.

Ciyərlərimizdən gələn havanın səs tellərini titrətməsi nəticəsində itq səsi baş verir.Səsin keyfiyyəti nəfəs alma səs və artikuliyasiya orqanlarını birgə fəaliyyətindən aslıdır.Ona görə də həmin orqanların sağlamlığı qeydinə qalmaq lazımdır.

Həkimlərin statistikası göstərir ki adətən uşaqların nəfəs yolları udlaq badamcığı xəstələndikdə,yayda tərli tərli soyuq içdikdə,qışda burun,udlaq,yuxarı nəfəs yollarını soyuğa verdikdə müalicədən sonra rejmi gözləmədikdə zökəm olduqda səsi pozulur.Bir çox hallarda uşaqlar səsdən düzgün istifadə edə bilmirlər.Səs tellərinin həddən artıq gergin vəziyyətdə saxlanması (qışda bayırda qışqıra- qışqıra danışmaq,körpənin və ya yaşlının yamsılanması və ya yaşlı adamın nitqinin yamsılanması və.s) səsin pozulması ilə nəticələnir bəzi hallarda səsin pozulması uşağı şəxsiyyəti,onun fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı olur.həddən artıq utanqac uşaq həmişə alşaqdan hətta pıçıltı ilə xarici qıcıqlardan tez təsirlərə yaxud həmişə ucadan danışanlarla səs

küylə əhatə olunmuş uşaq isə gərgin səslə danışır.uşağın əsəb sisteminin və eşitmə qabliyyətini qorumaq lazımdır.Qurup otağında daim səs küy olmasın tikinti materialı ilə evci tikərkən taqqıltı çox ucadan danışıq.qışqırıq,musiqi alətlərinin,radio qəbul edici və televizorun səsi və.s icazə verilməməlidir.Güclü səs uşağın möhkəmləndirilməmiş əsəb sisteminə mənfi təsir göstəerir .Beləki güclü səs olanda uşaqda qüvvətli qıcıqlnma baş verir.o yorulur qulaq həssaslığın itirir və uşağın eşitməsinin kəskinliyi azalır.

Uşaq baxçası öz təbiəti etibarı ilə səs küylü yer olduğundan uşaqlara necə danışmaq necə müraciət etmək nümunəsi verilməli.onların özlərinin bu işə şüurlu münasibəti təmir edilməlidir.
Bütün bunlarla əlaqədar tərbiyyəçir oyun prosesində xüsusi məsələlədə səsin əsas səs keyfiyətlərini inkişaf etdirməli
Uşaqlara xüsusi gərginlik olmadan danışmağı şəraitdən aslı olaraq müvafiq səsdən istifadə etməyi öyrənməlidir.

Mövzu 11.Diksiya orfoepiya və nitq sürətiüzərində iş.

Plan:
1.Diksiya üzərində iş.
2.Orfoepiya üzərində iş.
3.Tam və yarımçıq üslub.
4.Nitqin sürəti üzərində iş.

Səs tələffüzünün formalaşması yaxşı diksiyaya yiyələnmə ilə əlaqədardır.Diksiyanın nitqin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri olduğunu nəzər alan K.S.Stanislaviski obrazlı şəkildə demişdir: “Saitlər çay Samitlər çaynikdir onlarsız bizim içdiyimiz isə bataqlıqdır”.Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tez- tez aydm aydın olmayan nitq müşahidə edilir.Bəzi sözün axn eşidilir hətta başa düşülür.Bu dadaqlar və dilin ləng,qeyri –enerjili hərəkətinin alt çənənin çevik olması nəticəsində baş verir.Deməli artikuliyasiya aparatı orqanların işinin inkişafinda təkminləşməsində hər bir səsin ayrılıqda,həmçinin söz,ifadə daxilində dəqiq olmasını,diksiyanın formalaşmasını təmin edir.Yaxşı diksiya nitqi eşitmənin inkişafından,diqqətin davamlılığından və uşağın öz səsini ifadə etmə bacarığından da aslıdır.
Sözlərin düzgün tələffüzü ilk növbədə saitlərin düzgün tələffüzündən,sonra isə samitlərin düzgün tələfiizü prosesində aparatın fəaliyyətinin dəqiq kordinlə edilməsinin enerjili tonsundan aslıdır.Saitlərin tələffüzü prosesində onların uzun

və qısa olması nəzərə almmahdır.Abil,tar,qatıq,sözlərində a səsi sırasına görə getdikcə qısa tələfüz olunur. Saitlərin tələfüzü yanaşı gələn samitlərin tələffüzündə də güclü təsir göstərir .Məktəbəqədər yaşda uşaqların səsləri söz və ifadələri aydm,dəqiq tələfüz etmələrinə fikir vermək lazımdır.Hər şeydən əvvəl tərbiyyəçi məktəqədər yaşlı uşaqlara qramatik cəhətdən düzgün,yaxşı diksiyalı nitq təqdim etməlidir.Uşaq yamsılama yolu ilə tədricən normal diksiyaya yiyələnə bilər lakin yalnız buna istinad etmək də səhv olardı.Tərbiyyəçi ağızla çox dəqiq hərəkətləri yerinə yetirilməsi üzrə məşqlər (ta-ta-ta-ta),(du-du-dudu),(ham-ham-ham-ham),(bi-bi-bi-bi) və.s didaktik oyunlar keçirilməlidir.Böyük quruplarda yanıltmacalar,şeirlərin öyrənilməsi və ucadan oxunması(əvvəl yaxşı yaddaşı olanlar,sonra xorla,nəhayyət diksiyası nöqsanlı olan uşaqlar tərəfmdən)üzrə iş faydalıdır.Diksiya üzrə məşğələlər xor və fərdi tələfüz şəkilində keçirilə bilər.Onlar növbələşdirmək də olar.Beləki hər bir çalışmanın əvvəlcə xor sonra bir uşaq və ya əksinə əvvəlcə bir uşaq xor tələfüz edə bilər.Diksiya çalışmaları digər növ çalışmalarla birləşdikdə yaxşı növ nəticə verir:Məsələn səsin gücünə aid çalışma prosesinə ucadan sakit coşğun,gur və aşağı səslə danışmaq(səs çıxarmadan tələfüz etmək olar) Orfoepiya üzərində iş şifahi nitqin əsl ünsiyyət vastəsi rolunu oynaması üçün həmin dildə danışan adamların vahid normaları gözləmələri zəruridir.Tərbiyyəçi Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarını öyrənməklə öz nitqinin tələffüz mədəniyyətini yüksəltməli,danışarkən həmin qaydalara əməl etməlidir.Bunun üçün tərbiyyəçinin elmi-metodik məşğələlərdən mümtəzəm istifadə etməsi vacibdir.

Məlumdur ki dilin səs,fonetik və fonoloji vastələrindən rabitəli nitqə eyni vaxta istifadə olunur.Uşağın nit səslərinin nccə təlelüz etməsindən aslı olaraq rabitəli nitqin üslubu onun emosional rəngi yaranır.
L.B.Şerba ədəbi nitqədə mövcud olan iki əsas üsluba diqqət vermişdir.:
Tam üslub-Buna kitab üslubu da deyilir.Mühazirəçilər,qurultay konfrans və digər iclaslarda çıxış dənlər radio televizya verlişlərini aparan diktorlar,müəllimlər,həmçinin dərsdə cavab verən şagirdlər bu üslubdan istifadə edirlər.Bir sözlə nitqinin başqaları tərəfində yaxşı başa düşülməsini dinləyicinin işinin asanlaşdırılmasını istəyən hər hansı şəxs üçündür.aydın dəqiq diksiya belə nitq üçün xarakterikdir.Belə üslubda bir səs eneıjini böyük səylə tələfüz olunur,orta sürət gözlənilir.Binanın böyüklüyünə görə səsin kiçik tembr dəyişir.tam üslub nitqdə şəxsi ləyaqətin gözlənilməsi nəzakətsizlik və dinləyicilərə dəri hörmət hissinin ifadə olunmasını ifadə edir.

Yarımçıq üslub bu adi danışıq üslubu da adlanır.Adi danışıq üslubundan məişətdə ünsiyyət saxlamaq üçün istifadə olunur.Bu üslubda səslərin bir qədər əzgin tələfüzünə söz və ifadələrin ləng pıçıltı ilə yaxud yüksək emosionla tələfüzün hər cür çalarlığına yol verilə bilər nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş hər

cür çalarlığına yol verilə bilər.Nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş hər kəs xüsusi hazırlıq görmədən şəraitdən aslı olaraq hər iki üslubdan istifadə edəbilər.adətən uşaq nağıl edərkən danışığın məzmunu haqqında düşünür,sözlərin səslənməsinə isə fikir vermir.Bu prosesdə tərbiyyəçi yalnız tək -tək hallarda ən kobud səhvlərə düzəliş verə bilir.Tədricən uşaqda yanlış tələfüz möhkəmlənir və onun islahı çətinlik törədir.Ona görə tərbiyyəçi uşaqlara düzgün tələffüz nümunəsi verməli onları əhatə edən mühitdə yaşlıların nitqinin orfoepik düzgünlüyü qaayğısına qalmalıdır.

"Uşağın ətrafındakıların bütün tələfüz xüsusiyyətlərini son dərəcə incəliklə tutması və mənimsəməsi üçün ona "ziali"mühütün təqdim olunması zəruridir ki ətrafında düzgün ədəbi nitq eşidilsin.Deffektsiz nitq əsaslı çətinlik olmadan ədəbi tələfüzün tam mənimsənilməsini təmin edir.Həmişə ədəbi dilin səsləndiyi ailədə uşaqlar əlverişli şəraitə düşürlər.Ona görə də körpələr evindən başlayaraq uşaq müəssələrinin hamısında uşaqlarla işləyən bütün şəxslər nümunəvi ədəbi dilə yiyələnməlidirlər.Onlar bəzihallarda ailənin göstərdiyi təsirin tərəfini saxlamalı onu müdafiə etməli digər hallarda isə ədəbi tələffüz ötürücüsü rolu oynamalıdır.Tərbiyyəçi ədəbi tələfiiz normalarından düzgün istifadə üzərində ciddi nəzarət etməlidir.Belə nəzarət kiçik quruplarda daha zəruridir.kiçik quruplarda aşağı sürətli oxudan xorla keçirilən oyunlardan istifadə etmək "mağaza", ''bu nədir"kimi didaktik oyunlar keçirmək məsIəhətdir.Bu zaman uşaqlara tanış olan oyunlardan istifadə etməlidir.Sonralar mən nə dedim?"oyununun keçirilməsi yarımşıq cümlələrin tamamlanması üzrə iş aparılmalıdır.

Nitqin sürətlənməsi üzərində iş nitqin normal vaxtda icra olunması nitq mədəniyyətinin mühüm şərtidir .Adətən kiçik yaşlıların əksəriyyəti sürətlə danışırlar.Onların danışığındakı tələskənlik tələffüzü pisləşdirir,bəzən səslərin ,hecaların, hətta və s.

Səslərin düşməsinə səbəb olur.Nəticədə nitqin səsliliyi və dəqiqliyi pozulur.Yalnız orta nitq sürətində nitq səslərinin dəqiq, aydın tələffüz olduğundan tərbiyəçi uşaqları alışdırmalıdır.Bu məqsədlə o tələsik danışmamağa"mən başa düşmədim sənə nə lazımdır?Yavaş -yavaş de görüm"deyə müraciət edə bilir.Ola bilər tələb etsin uşaqdan özünün nitqin müşahidə etməsini tələb etsin .''Gəl birlikdə kuklaya birlikdə, layla çalaq " və s. Xorlu hərəkətli oyunların nitq hərəki mübarizələrin (heyvan, həşərat ,quş başqa əşya şəkillərinə baxıb onlara müvafiq müxtəlif yüksəklikdə və sürətdə çıxarmaq təbiət hadisələrini yamsılamaq və s.) keçirilməsi də bu baxımdan çox faydalıdır.Səslənən nitqin ən mühüm keyfiyyəti onun ifadəliliyidir.
H K .Krupskaya yaşlı adamların tez -tez aiditoriya qarşısında çıxış etmələrini nəzərə alaraq uşaqlarda bu keyfiyyətin təbliğ edilməsinə yüksək qiymət verirdi.O qeyd edir ki, uşaqların nitqinin təbii ifadəliliyi qarşısınım almaq ona

təsir etmək olmaz .Əksinə onu inkişaf etdirmək lazımdır.O zaman nitq tam ifadəli olar .Gözləri alovlanan fikri və jestləri əks olunan natiqlərə rast gəlmək mümkündür .Bu zaman uşaqlar , oyununməzmununa görə öz hərəkətlərini və mahnının səslərini tənzim edirlər.

Mövzu 12. İntonasiya ifadeliliyi uzerinde iş.

Plan:
1.İntonasiyanın komponentləri;
2.Uşaqların intonasiyasında nöqsanlar;
3.Nöqsanların aradan qaldırılması yolları;
4.İntonasiya ifadəliliyini aşılamaq üçün çalışma.

Səslənən nitqin ifadə vasitələrinin kompleksi olan intonasiyanın asağıdaki komponentləri var:
1.Melodika. Melodika söz və ifadənin tələffüzü prosesində səsin yuksəlməsi ve alçalması olmaqla, nitqə müxtəlif çalarlıq (musiqililik, yumsaqliq, incəlik və s.) verir, yorucu yeknəsəqliyi aradan qaldırır.
2.Suret. Cümlənin, mətnin məzmunundan asılı olaraq nitq fasilələrin iştirakı ilə tezləşir ve ya yavaşlayır.
3.Ritm. Hecaların ahəngdar şəkildə əvəzlənməsi ritm adlanır. Bu prosesde uzunluq ve qısalıq, yüksəklik ve alçaqlıq nezere alınır.
4.Məntiqi vurğu. Sözün və ya ifadələrin məzmundan asılı olaraq fasilələrlə, səsin yüksəlməsi ilə böyük gərginlik ve uzunluqla ayrılması məntiqi vurğu hesab olunur. Məntiqi vurğunun köməyi ilə cümlədə diqqətin yönəldilməsi zəruri olan söz və ya söz qrupu fərqləndirilir.Məntiqi vurğu eyni cümlədə dəyişməklə fikri müxtəlif mənada anlamağa imkan verir (uşaqlar səhər parka getdilər)
5.Tembr. Tembr nitqdə ekspressiv-emosional çalarlı, səs ve boyaları əks etdirən xüsusi keyfiyyətdir. Nitqdə müxtəlif hiss ve heyecanı verə bilmək üçün uşaqlar ifadəliliyin bu intonasiya vasitələrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

İntonasiya ifadəliliyinin belə vasitələri ünsiyyət prosesinde fikrin, emosional iradi münasibətlərin dəqiqliyini, tamlığını temin edir, ona əlavə məna verir.

Müşahidələr göstərir ki, neyinki uşaq bağçalarında, hətta ibtidai siniflərdə də uşaqların nitqi intonasiya cəhətdən nöqsanlı olur. Buna sebeb uşaqlarda nitq eşitmənin zəifliyi, nitqin müxtəlif cür pozulması, erkən yaşlardan onların nitqinin terbiyə edilməsi, xüsusi ile onun intonasiya cəhətinə laqeydlikdir.

Bunun nəticəsidir ki, bəzən uşaq "Xahiş edirəm, kitabı ver" cumlesini ele intonasiya ile deyir ki, "xahis edirem kitabı ver, yoxsa cırıb ataram" şəklində səslənir. Belə "ifadəlilik" nitqin kobudluğunu, nitq mədəniyyətinin olmadığını göstərir.
Tərbiyəçi kiçik qruplardan həmin nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədi ilə, ilk növbədə şeir oxuyarkən, nağıletmə prosesində öz nitqinə yüksək tələbkarlıqla yanaşmalıdır. Çünki tərbiyyəçinin ifadəli, emosional nitqini eşitməklə uşaqlar da lazımi intonasiya seçə bilərlər.
Tərbiyyəçi qonağı gülərüzlə, şadlıqla, mehribanlıqla qarşılamağı; mülayim, nezakətlə, səmimi danişmağı; bayramlarda sevinc, iftixar hissi kecirməyi uşaqlara öyrətməlidir. Uşaqlar ictimai yerlərdə ucadan danışanda, başqalarını narahat edəndə üzr istəməyi bacarmalıdırlar. Bu vərdişləri uşaqlara aşılamaq o qədər də asan deyil. Ona görə də ictimai yerlərdə nitq mədəniyyəti, nitqin emosionallığı, məzmunundan asılı olaraq tonun seçilməsi haqqında valideynlərə məsləhətlər verilməlidir.

Məşğələlərdə intonasiya üzrə şifahi çalışmalar aparılmalı ve xorla tekrar edilməlidir. Gözəl, bəzəkli oyuncaq, əşya şəkli göstərib ona aid şeirin oxunması, rollar üzrə oxu, uşaqlar tərəfindən mənzərəyə, hadisəyə aid şeirin seçilməsi, əmək prosesi, anaya hədiyyənin hazırlanması ilə əlaqədar nağıletme, səhnələşdirmə və s. onlarda emosiya doğurur. Bu prosesdə intonasiya üzrə sadə məşqlər keçirilir. Şeirin oxunması, yaxud bir eşyanın, hadisənin təsviri prosesinde tərbiyəçi "daha nece demek olar?", "kim daha yaxsi oxuyar (deyər)?" şəklində suallar verməklə uşaqlarda sözə diqqətlilik tərbiyə edə biler.

Mövzu 13. Lüğət işinin mahiyyəti və vəzifələri

Plan:

1.Lüğət işi nitq inkişafının mühum sahəsidir.

2.Lüğətin möhkəmləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi.

3.Lüğətin fəallışdırılması.

4.Nitqin təmizliyi uğrunda mübarizə.

5.Söz dilin əsas leksik vahididir.

Lüğət işi nitq inkişafının mühum şərtlərindən biri olub ,rabitəli nitqin inkişafı

üçün zəruri mərhələdir.Uşaq bağçasında lüğət işi uşaqların fəal lüğətini onlara tanış olmayan və çətin sözlər hesabına planlı şəkildə genişləndirilməyi nəzərdə tutur.Söz nitqin başlıca vahididir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların lüğət ehtiyyatının zənginləşdirilməsi ətraf aləmlə tanışlığa,ətraf aləmlə düzgün münasibətin tərbiyə edilməsi ilə eyni vaxtda gedir.Uşağın həyatının hər bir anında: gəzinti,oyun,əyləncə,əmək,yemək və s. prosesində onun idrak fəaliyyətini və lüğətini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar açılır.Bu zaman o müxtəlif əşya və hadisələrlə qarşılaşır,onların adını ,nədən əmələ gəldiyini,nəyə lazım olduğunu,əlamət ,keyfiyyət və xassələrini öyrənməyə çalışır.Ətraf aləmlə tanışlıq yalnız əşya və hadisələr haqqında təsəvvürün yaradılması ilə məhdudlaşarsa,nitq inkişafı baxımından az əhəmiyyətli olar.Uşaq hər bir əşya və ya hadisəni ,onların əsas əlamətlərini adlandırmağı,öyrəndiyi hər bir sözün arxasında duran əşya və ya hadisəni görrməyi bacarmalıdır.Söz həmişə uşağın qavradığı varlığı müşayiət etməlidir.

Uşaqda söz ehtiyatı onun təsəvvürlərini ehtiyatına müvafiq olmalıdır.Kifayət qədər təsəvvür olub onları ifadə etməyə söz olmadıqda uşağın nitqi kasıb olacaq və öz fikrini şəkillərin ,jestlərin ,mimikaların köməyi ilə başa salmağa çalışacaqdır.Əksinə,uşaq maddi əsası olmayan canlı təsəvvürə əsaslanmayan çoxlu söz bildikdə ,sözün mahiyyətinə varmadan boş-boşuna danışacaq.Bu isə onun təfəkkürünün inkişafının qarşısını alacaqdır.

Söz fikri əks etdirir.Fikir dolaşıq olarsa ,söz anlaşılmaz.K.D.Usinski yazmışdır: “Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil,ona üstünlük verərək ,fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə şübhəsiz ,zərərlidir”. Uşağın lüğət ehtiyyatını məzmunu və xüsusiyyəti onun təfəkkür və nitqinin inkişafını müəyyən edir.

Uşağın leksikonunda çox söz olur .O ,həmin sözlərin heç də hamısının mənasını bilmir və ya nitqində işlətmir.Bundan asılı olaraq dilşünaslıq və psixologiya fəal və qeyri-fəal lüğət anlayışını açmışdır.Fəal lüğət uşağın başa düşdüyü və nitqində tez-tez işlətdiyi sözlərdir.Uşağın nitq mədəniyyəti,onun nitqinin zənginliyi məhz həmin sözlərin miqdarından və onlardan necə istifadə etməsindən asılıdır.Fəal lüğətə ,adətən ,məişətdə işlənən ümumi sözlər,uşağın ailə üzvlərinin məşğuliyyəti,yaşadığı mikro mühitin ,nitq əhatəsinin xarakteri ilə bağlı sözlər daxil olur.Ona görə də tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatını diqqətlə

öyrənməli,onların lüğətini deyilənlər baxımından zənginləşdirilməlidir ki ,etrafdakı adamlarla sərbəst ünsiyyət saxlaya bilsinlər.

Uşaqların danışıqda müntəzəm istifadə etdikləri belə sözlərdən əlavə, mənasını bildikləri ,lakin nitqdə işlətmədikləri sözlər də var.Belə sözlər fəal lüğətdəkindən çox olur.Uşaq bəzən danışarkən onları yada sala bilmir,lakin başqası danışanda mənasını başa düşür.Qeyri-fəal lüğətə elə sözlər də daxildir ki,uşaq onları eşidir,hətta yadda saxlayır,lakin mənasını bilmir.Belə sözlərin mənası tədricən uşağa məlum olur və o, həmin sözləri nitqdə işlətməyə başlayır.Beləliklə ,qeyri-fəal lüğətin hesabına fəal lüğət zənginləşir.

Lüğət üzrə iş aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparılmasını əhatə edir:

1.Lüğətin zənginləşdirilməsi;

2.Lüğətin dəqiqləşdirilməsi;

3.Lüğətin fəallaşdırılması;

4.Lüğətin təmizliyi.

Lüğətin zənginləşdirilməsi dedikdə,mənası məlum olmayan yeni sözlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur.Uşaqlar hər gün öz lüğətinə bir neçə yeni söz daxil etməlidirlər.Yalnız belə lüğət toplama əsasında onlar ətrafındakılarla ünsiyyətə girə bilərlər.

Dilimizin leksikasının əsas hissəsini isim,sifət və feil təşkil edir.Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqində işim təxminən 50-55, feil 20-25, sifət 7-8 faiz olur.Bu sözlər cümlədə mübtəda,xəbər və təyin kimi tez-tez işləndiyindən uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işi məhz həmin istiqamətdə aparmaq faydalıdır.Lüğətin digər nitq hissələri,xüsusilə mücərrəd leksikaya malik sayın hesabına zənginləşdirilməsi çətinlik törədir.

Uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirilməsində sifət üzrə iş xüsusi əhəmiyyətə malikdir.Əşyanın keyfiyyətini və xassəsini bildirən sözlər uşaqların ətraf aləm haqqında anlayış və təsəvvürlərin düzgün formalaşdırır, onların nitqinin incə,obrazlı ,təravətli olmasını təmin edir.Ayrı-ayrı əşya və hadisələr haqqında konkret təsəvvürlər ümumiləşdirmə aparmağa imkan verir.

Lüğətin möhkəmləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi dedikdə,ilk növbədə sözün ümumiləşdirilməsi və yadda saxlanması başa düşülür.

Uşaqların lüğətinə daxil olmuş sözlərin möhkəmləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi üzrə iş hansı sözlərin üzərində getməlidir? Hərşeydən əvvəl,topluluq bildirən sözlər (giləmeyvə,yırtıcı heyvanlar , nəqliyyat və s.) ,mücərrəd sözlər səslənməsinə və yazılmasına görə çətin sözlər üzərində (escalator,ekskursiya,təsərrüfat və s.)

Lüğətin yeni sözlər hesabına zənginləşdirilməsi ilə yanaşı ,uşaqların qeyri-fəal lüğətindəki mənası az tanış olan sözlərin hesabına genişləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi də mühum əlamətinə görə mənimsəyir,onun mənasını genişləndirir və dəqiqləşdirir.Bu zaman sinonimlər,anonimlər və çoxmənalı üzrə işlər mühum rol oynayır. Lugetin feallasdirilmasi luget isinin en muhum vezifesidir. Usaq mueyyen sozlerin menasini bilir, lakin nitqde ondan istifade etmirse, onun luget mezmunun deqiq basa dusduyu sozlerden getdikce daha cox istifade ede bilerse, demeli, onun lugeti feallasir. Sozun secilmesini muhum sertleridir. Bu baximdan sinonimler ve anonimler uzre is faydalidir. Lugetin feallasdirilmasinda eliverisli nitą situasiyasinin yaradilmasi muhum rol oynayir. Ele sual vermek, ele sekil gostermek, ele movzuda danismagi teleb etmek lazimdir ki, usaqlar nezerde tutulmus yeni sozleri isletmek mecburiyyetinde qalmasinlar. K. D. Usiniski yazmisdir: "..Usaq yaddasinda soz ve dil formalarinin "cagirilmasi" cox faydalidir : usaqlarda dogma dilin soz ve formalar ehtiyati, adeten, az olmur, lakin onlar bu ehtiyyatdan istifade etmeyi bacarmirlar. Vaxt , teleb olunan sozun ve formanin yaddasda axtarib tez ve duzgun tapmaq verdisin nitq qabiliyyetinin inkisafindan en muhum sertlerden biridir".Demeli, usaglarin sozun mena dairesini nece basa dusmeleri onlarin sozleri feal nitqde nece isletmelerinden cox asilidir. Nitqin temizliyi ugrunda mubarize onun edebi dile mensub olmayan soz ve ifadelerden azad etmek vezifesinin qarsiya goyur. Maksim Qorki demisdir: "dili temizlemek ona gore cox zeruridir ki, biz sozlerde kohne ve yeni, onlarin barismaz ziddiyetlerinin eks etdirmekle dil materiali ile isleyir, onunla yeni, real varliga daxil oluruq". Mektebeqeder yasli usaqlarin nitqine nene- babalarinin, etrafdaki yaslilarin nitqinden dialektizmler, arxaik sozler, hemcinin az da olsa nitgi zibilleyen vulqar sozler daxil olur. Onlarin nitqinde "cibisdan", "gombul", "sisqa", "zirpi", "hirtildama", "cirdi" (qacdi), "moda", "xasal" (coxyeyen), kimi loru ve vulgar sozlere rast gelmek, xususile

dozulmezdir. Bundan elave, usaqlar korpelikden alisdiqlari "sey", "zad" kimi sozleri yerli-yersiz, tez-tez isledirler. Mektebeqeder yasli usaqlarin nitqi ucun xarakterik olan "day-day" (dayi), "cici" (teze), "oc ele" (eyles), "am ele" (ye), "qaqa" (meyve), "dada" (yemek), "qaqas" (qardas), "dudud" (masin), "meme" (ana), "quc ele" (qucagina goturmek), "bay-bay" (yatmaq), "ak ele" (vur), "xix ele" (kes) ve S. sozlerin bir gismi sonralar onlarin nitqinde mohkem yer tutur. Luget uzre isin yuxarida gosterdiyimiz saheleri bir-biri ile six vehdetde oldugundan her bir mesgelede, nitq inkisafi uzre isin her aninda terbiyeci onlari ehate etmeyi unutmamalidir. Terbiyeci hem de luget isinin dilin diger saheleri ile (orfoepiya, uslubiyyat, qrammatika ve s.) elagesini nezerden qacirmamalidir. Soz dilin esas leksik vahididir. Dilin ele bir sahesi yoxdur ki, sozle bagli olmasin. Soz uzerinde isi duzgun ve semereli teskil etmek ucun onun xarakteristikasini bilmek lazimdir. Sozun seslerden ibaret olmasi, onu fonetika ile; varligin her hansi hadisesini, esyasini adlandirmasi, basqa sozle, mueyyen mena kesb etmesi onu leksika ile; mueyyen qrammatik formada olmasi onu qrammatika ile elaqelendirir. Fonetik qabiq, qrammatik forma ve mueyyen menaya malik olmayan soz yoxdur. Sozun leksik, fonetik xususiyyetleri bunlardir: 1. Fonetik ifadelilik; 2. Semantik valentlilik; 3. Vurgusuz ve ya vurgulu olmasi; 4. Leksik-qrammatik munasibetde olmasi; 5. Butovluluyu; 6. Nitq axinindan ayrilmamasi; 7. Cumle icerisinde islenmesi ve s. Sozun en muhum xususiyyetlerinden biri onun leksik ve qrammatik menasinin vehdetde olmasidir. Unsiyyet prosesinde sozun leksik menasi saxlamaqla muxtelif sekillere salinir (her cur konkretlikden mehrum olan umumilesmis mena kesb edir, basq a sozle, hallanir, kemiyyete, zamana gore deyisir). Sozun dilden kenardaki realligi ifade etmek qabiliyyeti onun leksik menasi adlanir. Soz neleri ifade ede (kodlasdira) bilir? 1. Insani (ana, ata, fehle, adam, lqar ve s.); 2. Esyalari (alma, agac, qus, corek, qelem ve s.); 3. Hadiseleri (yagis, simsek, zelzele ve s.); 4. Hereketi (qacmaq, tikmek, yazmaq, sevinmek ve s.); 5. Mucerred esyalari (arzu, mehebbet, qurur ve s.) 6. Esyalarin elametini (yasil, goy, seligeli, namuslu ve s.); 7. Hereketin elametlerini (suretli, telesik, yuxariya ve s.); 8. Ededleri (yeddi, girx bes, iyirmi ve s.). Luget isinin muveffeqiyyetle heyata kecirilmesi ucun ilk esas sozun mahiyyetini ses obrazinin ve onda mohkenmlenmis mezmunun vehdeti kimi basa dusmekden ibaretdir. Sozun ictimaiyyet terefinden mohkemlenmis mezmunun (anlayisin) usaq terefinden menimsenilmesi luget isinin merkezi halqasini teskil edir. Usagin lugetinin zenginlesdirilmesi idrak fealiyyetinin inkisafina, ferdilesdirilmis

qavrayis ve tesevvurlerin, hemcinin tefekkur elementlerini formalasmasina istinad etmelidir. Soze yiyelenme ve onu deqiq menada islede bilme bacarigi, sozu muvafiq anlayisa and etmek, serhedini mueyyenlesdirmek bacarigi ile elagedardir. Sozun leksik menasinin esasinda anlayis durur. Anlayis mucerred tefekkurun formasi, xarici alemi eks etdirmeyin en yuksek pillesi olmaqla esya ve hadiselerin umumi elametlerinieks etdirir. Anlayis varligin umumilesdirilmis inkiasi olmaqla sozun menasini duzgun anlamaga getirib cixarir. Anlayisla soz qirilmaz vehdetde olsa da, onlari eynilesdirmek sehv olardi. Anlayis tefekkurun elementi olmaqla varligin hadiselerini qirmizi rezin topudur. Bu dovrde bele sozler de xususi isimler movqeyinde, qavranir; 3. Eynicinsli esyalara (herekete, keyfiyyete) eyni adin verilmesi. Iki yasli usaq adamin eylesmesi ucun her hansi olcude, her hansi formada, her hansi rengde esyani leksik menasini-stul kimi basa dusulur. 4. Cins anlayisi ifade eden sozler-qus (serce, qarga, qaranqus qusdur), agac (soyud, sam, cinar agacdir). Bele sozleri uc yasinda menimseyirler; 5. Hereket ve eleametin isim kimi umumilesdirilmesi: gezinti, gorus, yasilliq, qizarti. Usaqlar bele sozleri dord yasinda menimseyirler; 6.Murekkeb cins anlayisini ifade eden sozler: bitki-agaclar, otlar, cicekler; quslar-ev quslari, yirtici quslar. Bele sozlerin menasini usaqlar yalniz bes-alti yasinda menimseyirler; 7.Sirf leksik umumilesdirme xarakterli sozler: elamet, keyfiyyet, munasibet, veziyyet, hereket.

Mövzu.14. Tematik söz qrupları.

1.Uşaq baxçalarında tərbiyə proqramında öyrənmək üçün nazərda tutulan tematik söz qruoları 2.Tematik söz qruplarıı mənimsətməkdə tarbiyeçinin rolu

3.Uşaqların əşya adlarını mənamsəmələri

4.Uşaqlaraümumiləsdirmələr aparmağı aşılamaq üçün istifada olunan oyunlar

Lüğət üzrə iş prosesində semasioloji aspekt o qadar də əlverişli deyildir.Belə ki,uşağa söz deyilib,manası xəbər alındıqda o, ya səslənməyə əsasan mənanı tez tapır,ya da müayyan mana uydurur.Bir çox hallarda isə uşaq sözün mənasını yaşlılardan eşitdiyinə əsasən deyir,onun arxasında duran aşya vaya hadisəni tanımır.Ona görədə uşağa əşyanı göstətib adını xəbər almaq faydalıdır. "Uşaq baxçasında tarbiyə proqramı"nda aşağıdakı tematik qrupların öyrədilməsi

nəzərdə tutulur: 1.Uşağın ailə üzüvlərinin,qohumlarını adları(ata,ana,bacı,qardaş,nənə,əmi və.s) 2.Aila üzüvlərinin işlədikləri,onların içtimai əlaqəlari 3.Badən üzüvlari 4.0yuncaqlar və oyunlar 5.Ev əşyaları(qab-qacaq,mebel va.s) 6.Hayətdə(bağda,parkda küçədə)olan əşyalar 7.Naqilliyat vasitələri 8.Heyvanlar (adları,badən hissələri,hərəkətləri,nə ilə Qidalanmaları va.s) 9.Quşlar (adları,badən hissalari,harakatlari,na ila Qidalanmaları və.s) 10.Bitkilər(adları hissəlari və.s) 11.ilin fasillari 12.Cansız tabiat 13.İnsanların əməyi Uşaqların lüğətə yiyəlanmələri onların əşya adlarını manimsamalari ilə başlanır.Hamda ilk növbədə gördüklari,bilavasita tamasda olduqları əşyaların adlarını deyirlər.3-4 hatta 5-6yaşlı uşaqdan bir neça söz deməк tələb olunduqda o özünə yaxın olan konkret asya adlarını deyir.Məşhur fiziolog i.M.Seçenev göstarmişdir ki,ilk yaşlarında uşağın sözün mənasını mənimsamasi prosesi hissi obrazlardan fikri ümumilaşdirmayə doğru gedir.Ona görədə uşagın müşahidələrinə,düşünülmüş şəkildə istiqamat vermak lazımdır Uşaq allə toxunmaqla aşyanı bərk və ya yumuşaq olduğunu müayənləşdirməli,rəngini görmali,dadını iyini qoxlamalıdır.Bu prosesda uşaq ümumilaşdirmə aparmaği öyrənir.Yenica dil açmıs uşaği sadə ümumiləşdirmələrə aparmaq üçün eyni aşyanın müxtalif növlərini göstarmak lazımdır.Adatən,bu yaşda uşaglar sözü yalnız ilk dafə adını eşitdikləri aşyaya aid edirlar.Onlar üçün masaslan: inak yalnız özlərinin inəyidir. Tarbiyaçi ağ.gara,sarı,boz,kiçik toyuq gösrarib har dəfa "Bu toyuqdur"deyir.Uşaq müxtəlif görma təsiri,lakin bir amaliyyat əsasında hamin quşları toyuq adlandırır.Bela sada ümumilaşdirmələr tədrican uşaqları daha mürəkkab ümumiləşdirmələr aparmağa hazırlayır.Onlar eyni grupa daxil olan əşyaları bir sözlə adlandırmağı öyrənirlar.Bu vardişi aşılarmaq üçün tərbiyəçi oyun və gazinti prosesinda müşahidalarin taşkilina ciddi fikir verilmalaidir. Tarbiyaçi uşaqları daira şakilində aylaşdirib harasina bir oyuncaq verir va onlara müraciatla deyir: -Karim, sənin oyuncaqın ayıdır,onu mənə ver. Karim ayını tərbiyəçiyə verir. -Kərim sən nayi mənə verdin? -Ayını. -Ayı nədir? -Ayı oyuncaqdır. -Sakinə, sənin oyuncaqın toyuqdur,onu mənə ver. Səkina toyuqu tərbiyəçiya verir. -Qəhrəman oyuncaqını məna göstər. Qəhrəman oyuncaqını (şarı) qaldırıb göstərir. -Qəhrəman sənin oyuncaqının adı nədir? -Manim oyuncaqım şardır. Tarbiyəçi ümumiləşdirir. -Uşaqlar, sizə verdiyim maşın, təyyara top ayı, dovşan, kubik, şar va.s. oyuncaqdır.Oynamaq üçün olan şeylər hamısı oyuncaq adlanır. Bu cür didaktik oyunların köməyi ilə uşaqlar paltar, mebel, qab-qacaq ağac çiçək və.s. kimi ümumilaçdirici sözlərin mənasını

başa düşür və nitqdə düzgün işlədə bilirlar. Uşaglar yenica dil açdıqları dövrdə sifət və feillari dəgiq leksik mənada işləda bilmirlər. Ana va ya tərbiyəçi 1 yaş 2 aylıq uşaqa fincanın və ya dəsmalın rəngini göstərib qırmızı sözünü deyir.Bir neçə dəfə takrar nəticəsində sözü ona oyradir.Bir neçə dəfə təkrar nəticasində sözü ona öyradir.Uşaq bir neçə dəfə təkrar nəticəsində sözü ona öyrədir.Uşaq bir neça gündan sonra har hansı rəngdə fincana (və ya dasmala) qırmızı deyir.Əlaməti bildirən söz əşyanın adı kimi işlədir. Ana uşaqı çimizdirəndə böyük qızına deyir:" su soyuqdur, onu istilə".Korpə ağlayıb suyu göstərir,"su suyuqdur".Bir azdan suyu isti edirlər.Uşaq sevina-sevinə çimir, amma" su soyuqdur" ,"su soyuqdur"sözlərini təkrarlayır. Ana 1 yaş 3 ayliq qızına yağ-çörək verir deyir: "AI, ye".Uçaq çörəyi yeyir, bir qədər sonra anasına müraciətlə deyir."ye" .Ana ona alma veir deyir: " Al, ye".Uşaq yeyir, sonralar yeməli har hansı şeyi göstərib:"ye" deyir.Belalikla, ye sözü uşaq üçün müayyən hərəkətin adı deyil, hər hansiarzaq adını stimullaşdıran adicə siqnal rolunu oynayır. edir: məsalan, də(gəl) sözü həm bir adamın gəlməsini (gəlir) xəbər vermak, həm də bir adamı çağırmaq (gal) maqsaədi ilə işlədir. Maktəbəqadər yaşlı uşaqlar tədricə sada ümumiləşdirmələrə yiyələnirlar. Daha mücərrəd mənanı isə yalnız beynin kifayət qədar inkişaf etdiyi dövrdən başa düşmayə başlayırlar. Bazan isa hərəkət bildirən söz başga hərəkatlərin signalı kimi çıxış Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uşaq 6 yaşına çatdıqda mücərrəd manalı, ümumiləşdirici sözlər manalarını başa düşmək üçün artıq bilavasita hissi qavrayışa ehtiyac hiss etmir.İ.M.Seçenev yazır: "təfəkkür sahasində psixi evolyusiyanın bu fazası.. çox böyük dönüşlə başlayır...uşag konkret hissi fikirləşir və birdan onda fikrin,obyektiv varlığın surəti deyil, avvəlca şeylarin haqiqi sferasını çox yaxın, lakin öz manbayindən yavaş-yavaş uzaglaşan hər hansı əks-sədası olur"

Mövzu 15 Məktəbəqədər yaşlı uşaqların lüğətinin xüsusiyyətləri.

Plan:

1. Uşağın nitqinin inkişafına hazırlıq dövrü.

2. Müstaqil nitqin yaranması dövrü.

3. Orta yaş dövrü.

4. 6 yaşlıların lügatinin başlıca xüsusiyyatlari.

Məktəbəqədər dövrda uşaqlarınlüğat ehtiyatını planlı şəkilda zanginləşdirmək üçün ilk növbada onların lüğat ehtiyatını öyrənmaklazımdır. Har bir yaş dövründə uşağın naya qadir olduğunu bilmadan onu inkişaf etdirmək olmaz. Böyük və məktəbə hazırlıq qrupunda bela öyrənmə xüsusi ahamiyyət kasb 4. Nitq inkişafı üzrə iş adatan onun kifayat qadər formalaşmasından sonra başlanır. Halbuki o vaxtadak uşağın hayatının nailiyyatlar va kaşflarla dolu dövrü keçir. Biz isə həmin dövrdə nitq inkişafının xüsusiyyətlərini bilmadiyimizdan yalnız taxmini mühakima yürütməklə kifayatlanirik. L. Tolstoybu dövrü qiymətləndirarək demişdir ki, beş yaşında uşaqdan mana yalnız bir addım, yani doğulmuş uşaqdan beş yaşı5ıya qədər isa çox böyük məsafa var. Taəssüf ki, bu dövrün xüsusiyyətləri lazımınca öyrənilmir. Uşaqların lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlarini öyranmək dedikda , ilk növbədə onların faal va geyri-faal lüğətinda olan aşyanın adını , keyfiyyat və xassasini, hərəkətini bildiran sözləri, onların daqiq manada işlədilməsini, diferensə edilmiş təsəvvür asasında cins va növ anlayışlarını ifadə edən bacarıqlar aşkara çıxarmaq nazardə tutulur. M.H Mustafayevanın " Böyük məktabaqadər yaşlı azarbaycanlı uşağın lüğati " mövzusunda namizadlik dissertasiyası (1949) nazəra alınmazsa, pedaqoq , psixoloq metodistlərimiz demək olar , bu sahədə xüsusi tadqiqat aparmamışlar, Uşağın sözlarin mənası ilə maraqlanması, har bir aşya və ya hadisanin adını öyrənib yadda saxlaması çox maraglı və ciddi məsələdir. Bu baxımdan uşağın dil açdığı dövrdən onun nitgi üzərində daim müşahidə aparmaq, sözlarin mənalarını neca öyranməsi və faal lüğatə neca daxil etməsi prosesini izlamək çox maraglıdır. Uşaq nitqa körpalik dövründən yiyəlanmaya başlayır. Bu proses onun beyninin , xüsusilə baş beyin qabığının orqanik inkişafı ilə bağlı olur. Körpəlik dövründə uşağın beyninin inkişafı çox intensiv artır. Yenica doğulmuş uşağınbeyninin ağırlığı 250 qram olduğu halda yeddi aylığında 500 gram, iki yaşında 750 gram olur. Bu prosesda beynin çox mürəkkəb va incə daxili konstruksiyası da yenidan qurulur. Deyilənlardən bela bir nəticə çıxarmaq doğru olmazdı ki, beynin orqanik- anatomik inkişafı onun psixi inkişafi , nitqinin inkişafı üç7ün lazımi şərait yaradır. Uşağın psixi inkişafı , xüsusila nitqinin inkişafıi , asasan onu ahata edən yaşlıların nitqinin təsirindən acılıdır. Əgar xarici mühitin təsiri , xariciqicıqlandırıcılar yoxdursa, yaxud onlar kifayətləndiricideyilsa, beyin yarımşarı qabığının işinin təşkili langiyir və ya yanlış yolla keçir. Ona görə də tərbiyə vaxtında başlanmalıdır. Nitq inkişafı baxımından uşağın tarbiyəsina baxmaq, dinlamak , emosional qabiliyyatini

inkişaf etdirmək, onun tabəssümünə, gülümsəməsina, səs Çıxaemasına , əl-qol harakatinə imkan yaratmaq daxildir. Uşaq hala danışmağı öyrənmədən onu başa düşməyə başlayır. Bununla da o, ilk aylardan ünsiyyət prosesinə birinci ilin axırlarındanşifahi ünsiyyət formalaşır. Nitq signallarını düzgün qavramaqdan və başa düşmədan ondan istifada etmək olmaz. Onların dedikləri sözləri təkrarlamsağa çalışır. Mənasını başa düşmədən sözüişlətməyə çalışmaq nitq inkişafı, xüsusila tələffüz vərdişlərinin inkişafı üçün çox faydalıdır. Lakin mananın başa düşməsi son darəcə vacibdir. Nitgi anlamaq təfəkkür prosesi olmagla onda varlıq öz haqiqi əksini tapır. Anlama prosesində varlığın hadisələrinjyeni cəhətləri açır. Anlama biliklərin dərinləşmasi prosesi , biliksizlikdənbiliyə sadə biliklərdən daha mürəkkəb , təkminlaşmişbiliklәra keçma prosesidir. I.P Pavlovassosasiyaların , alaqələrin yaranması va onlardan istifada olunmasınıanlaşmanın əsasını hesab edarək yazırdı: " Nə vaxt ki, "assosasiya" adlanan əlaqalar yaranır. Bu şübhasiz , işi bilmək, xarici aləmimüayyən münasibətlərin bilmək deməkdir. Siz galan daəfa ondan istifadə edandə isə o "anlam", adlanır, başqa sözlə , alaqalarlə əlda edilmiş biliklərdan istifada etmak anlamaqdır. Anlama müayyan tasavvür va ya qavrayışla keçmiş qavrayışın izləri arasında yeni alaqalərin yaranması prosesidir. Bu alaqalar assosiasiyalar sistemina qədar zangin olarsa, anlama imkanları da o qadar geniş olar. Anlamma prosesi qavrayışın nitqla , sözlə əlaqalandirilmasiprosesi kimi baş verir. v Uşaqın nitqinə kifayət qədar tərbiyavi tasir olmadıqda üç-dörd yaşında da nitqa yiyəlana bilmir. Nitqa gec yiyalanmiş uşaqların lüğəti mahdud, taləffüz nitqinin grammatik quruluşu defektli olur. Bu isə öz növbasində uşaqlarda qavrayış, yaddaş ,diqqət, taxayyül və fikir faaliyyatin inkişafını langidir. Usağın hayatının ilk il yarımı nitqinin inkişafına hazırlıq dövrü hesab olunur. Hazırlıq dövrün mərhalaya ayrılır: 1.Yaşlıların uşaqla emosional ünsiyyati dövrü; 2.Yaşlıların nitqini anlamma dövrü; 3.Müstəqil nitqin inkişafı dövrü; Yaslıların uşaqla bilavasitə emosional ünsiyyəti onu gümrahlandırır. Uşağən başını sığallamaq, ona mehriban baxmaq, gülümsəmək, onunla danışmaq, ona xoş təəssürat baxışlayır və emosional tonusu artırır. Uşaq tədricən razılıq hissi ilə baxması , sakitləşməsi, gülümsəməsi , fəal harəkətləri ilə cavab verir. O öz emosional vəziyyətini qışqırmaqla bildirir. İki aylıqındauşaqda aclığı , ağrını bildirən adi səslardən fərqli olaraq qıfıldamaq (a...a..a ; u-u..u;) kimi hallar özünü göstərir. Həm da onlar çox rahat , sakit olanda belə qıfıldayırlar. Bu cür səslər heç bir maddi ahəmiyyətə malik

olmadığından nitą hesab edilmir, lakin nitqə hazırlıq mərhələsidir. İki aylığında uşag özü ünsiyyət saxlamaq üçün adam axtarır. Yaşlının çaxırışına, gülüşünə cavab olaraq uzun müddət bir adama baxır, gülür. Vaxtında baş verən qıfıldama nitq nitq inkişafı üçün yaxşı əsasdır. Üç aylığında qıfıldama insan nitgina xas olan müayyan səslərin kompieklsi ilə əvəz olunur. Üç - dörd aylığında uşaq artıq ciddi şəkildə ünsiyyət saxlamağa təşəbüs göstərir. O acgözlüklə ananın üzünə baxır onun nitqina qulaq asır mimikalarını anlamağa çalışır. Bundan istifadə edarak yaşlılar uşağa ətraf aləmə maraq oyatmağa çalışır. Bu dövrdə müxtəlif rangli vasaitlar, rezin oyuncaqlar nitq inkişafı üçün material verir. Dörd aylığında uşaqlar yaşlılara səsindən tanımağı bacarır , ucadan gülmək, səs çıxarmaq, müxtalif hararkatlər, başını tərpatmək, a, e, a,i, u və s. Səslar çıxartmaq kimi coşqun emosional münasibət bildirmaklə cavab verir. Uşaq üz üstə , kürəyi üsta hərakat eda -eda, al-qol ata -ata, asılmış oyuncağı tutaraq, sürünə-sürünə sas çıxarır. Dördüncü ayın axırlarından qa -qa -qa , la -la-la, ba-ba-ba, ma-ma-ma, va .s kimi kompleks saslar-hecalar işladirlar. Tadrican qıfıldamaq dili dolaşa-dolaşa danışığa keçir. Bu dövrdə nitq saslərinin təlaffüzü üzrə maşg etmak, uşağın ahval-ruhiyyasini yüksatmək zəruridir. Beş-altı aylığında uşağın asab-psixi inkişafında böyük iralilayiş özünü göstərir. Uşaq daha çox harakatda olur. Maktabaqadar müassisada yanındakı yoldaşına al uzadır, barmağı ilə , əli ilə onu itələyir, paltarından tutmağa çalışır , bir- birinə8 baxıb gülürlər. Altı aylığında uşaq səs çıxarmağa və əl-qol hərəkəti ilə böyüyə müraciət edir, onu yaxına gəlmayə öz arzusunu yerinə yetirməyə məcbur edir. Əgər yaşlı yaxınlaşmasa ağlayır ,qışqırır. Bu döbrdə uşağın yaddaşıda inkişaf edir. O ata - anasının, ailənin digər üzvlərini, yaxın qohumlarının, tərbiyaçinin səsini tanıyır. Altı ayın axırında qarşılıqlı anlaşma baş verir. Uşaq əllərini uzatmaqla , başını tərpətməklə onu çağırır yaşlıya cavab verir. Bir yaşın axırlarında uşaq sadə sözləri işlətməyə başlayır. Bunun inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirmasini təmin etmak , müfaviq nitq situasiyası yaratmaq lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşağın həyatının birinci illərində aldə etdiyi bilik və bacarıq zəngin olur. Sonralar o, heç vaxt bela qisa müddətdə o qədər bilik və bacarığa yiyələnmir. Bu ondan irəli gəlir ki , ilk illərdə potensial imkanlar çox böyük olur və biz uşağa çox vaxt ayırır , ona çox şey öyrədirik. Bazən tərbiyəçilər uşağa erkən yaşlarda danışmağı öyrətməyi yersiz hesab edir və onu təbii şəraitdə böyütmək mövqeyindən çıxış edirlər. Tərbiyaçi uşaqla şifahi ünsiyyətə girmadikdə , uşaq ətrafdakı əşyalara, onlarla aməliyyata da fikir

vermir , tərbiyaçinin müraciatini də eşitmir. Ona görə də uşağa qulluq işindən onun nitqini inkişafı üçün istifadə edilməlidir. Belə ünsiyyət prosesində uşaq da faaliyyətsiz qalmır. Birinci ilin axırlarında uşaq yeməyi " am", "qaqa", "dada" adlandıırır. İkinci ilin əvvallarində uşaq ana , nəna ,xala, sözlərini işlədə bilir. Oyanan kimi onlara müraciat edir ki , qucağına alsınlar. Uşaq belə sözləri öz təşəbbüsü ilə tələffüz edir. Bir yaşla iki yaş arasında uşaq yeriməyə başlayır. Bununla əlaqədar uşağın atrafdakı aşyalarla fəaliyyəti təkmillaşir və mürəkkəbləşir. Bu isə öz növbəsində uşağın nitqinin inkişafına təsir göstərir. O əşya və hadisaləri , hərəkətini adını öyrənmaya çalışır. Sözün mənası bir yaşa qədər uşağın hayacanları, həmin əşyanın olduğu yer , hərəkəti və s.ilə bağlı olur. Bir sözlə, eyni cinsli aşyaların ifada olunduğunu başa düşmür. Böyüklüyünə, formasına rangina, hazırlandığı materiala göra farqlandira bilmir. İkinci ilin birinci yarısında sözün manasını başa düşülmasi üzrə iş müvaffaqiyyatla keçir. Uşaq aşya va harakati qiymatlandirmayi, "böyük"," kiçik", "yaxşı", "pis" anlayışlarını başa düşür və hamin sözlari işlədir. Yeni söz öyradilarkan ola bilar ki, tərbiyaçi avvalca sözü başa düşməyi öyratsin, sonra isa sözü desin. Bazan isa aksina, avvalca sözü təlaffüz etmayi və tərbiyaçini yamsılayaraq dafalarlə takrarlamağı öyratmak mümkündür. Uşaq sözlari manimsadikdan sonra "Bu kimdir?" va ya "Bu nadir?" sualını verir. Uşaq Ikinci ilinin avvallarinda öz taşabbüsü ila tak-tük sözlər işlətmaya başlayır. Uşağın ilk sözü valideyna böyük sevinc gatirir. Yaş yarımadak təlaffüz etdiklari sözləri düşünülmüş situasiya ilə alaqalandirə bilmirlər. Onlar eyni sözü müxtəlif aşyalara aid edirlar. Onlar üçün ham inak, ham camış , ham də at "möö"dür, bütün meyvalər almadır, qoyun da keçi da quzu da "maa"dir. Bu dövrda uşaq sözlərin tələffüzünü asanlaşdırmağa çalışır. Bir yaşlı uşaqlar 20-dak, il yarımlıq usaqlar 35-dan 95-dak söz bilirlar. Inkişafının ilk marhalasinda usag sözü onunla ifadə olunan aşyadan ayıra bilmir, onu öz şüurunu predmeti etmayi bacarmir. Uşaq nə qədər aşya görürsə, o qadar söz bilmaya çalışır. Bu xüsusiyyət bazan 7 yaşınadak davam edir. H.Q Morozova göstarir ki , 6-7 yaşlı uşaqlar üçün söz əşyanın ayrılmaz xassasi, onun müvakkilidir. Hazırlıq dövrü gəlacakdə usağın nitginin inkişafı üçün çox böyük ahamiyyəta malikdir.. Uşağın hayatının ikinci ilinin ikinci yarısından müstəqil nitqin yaranması dövrü başlanır. İl yarımdan sonra usagin nitqi yüksək inkişaf edir. Bu dövrdə lüğat ehtiyatı sürətlə artıraSovet psixoloqları i. A. Mençinskaya, I.A.Aryamov A.V.Zaporojets və b. Məktəbaqədar yaşlı uşaqların təfəkkürü və nitqinin mantiqsiz olması haqqında

qeyri-elmi fikirləri rədd edir və bu yaşda uşagların özünəmaxsus mantiqi tafəkküra malik olduqlarini, sada ümumilaşdirma aparmaği, əqli nətica üzrə aməliyyat aparmaği bacardıqlarını göstarirlər. I Yuxarıda geyd olunduğu kimi, il yarımadak uşağın yeməaya, gəzməyə və s. ehtiyacı mimikalarında, jestlarinda ifadə olunur va yaşlılar tərəfindən təmin edilir. Uşaq ətraf alami süurlu dark edir və indiyadək adlarını dəfalarlə eşitdiyi aşya və hadisəlari indi sözlə ifadə edir. Onun qeyri-faal lüğatindəki sözlar faal lüğatinə keçir. Nitq onun diqqat markazində olur. Uşaq eşitdiyi sözləri asanlıqla takrarlaya bilir. Bu prosesdə artıq çətin sözləri tələffüzünü aslinə yaxınlaşdırmağa çalışır; alaba-aranba, atambil-avtomobil, tevizo-televizor va s. iki yaşın axırlarında uşaqlar sada ümümilaşsirmə apara bilirlar. Bu gabiliyyəti nazarə alaraq tarbiyəçi uşaqlara banzar əşyalı bir sözlə ifadə etmayi öyrədə bilar. Hayatının üçüncü ilində uşaqlarda ilk anlayışlar yaranır. Onlar maişatdə, atraf alamda gördükləri əşyaları daha asaslı manimsəyirlər. Məktəbaqədar tərbiyə müassisasində uşaqların müşahidə dairasi daha geniş olur. Uşaq aşyaların hissalərinədə fikir verir. Formaları farglandirmək isə onlar üçün o qədar da asand deyil. Onlar yalnız yumru sözünü işladirlər. Əşyanın isti, soyuq kimi fiziki halını isa uşaqların aksariyyati bilir. Üç-dörd yaşında, bazən hatta sonralar da uşaglar bazi sözləri macazı manasını başa düşmürlər. Gördükləri yeni əşya va hadisəni avvallar qazanılmış təsəvvür va anlayışlara asasan adlandırmag halları bu dövrdə özünü göstarir. Maktəbaqadar yaşlı uşag varlığı bilavasita dərk etdiyi kimi , ham da bilavasitə dark edir. O nağıllardan , şəkillarə, illustrasiyalara baxmaqdan , nahayat, yaşlıların nitqindan ,onlarla söhbatdan çox şey öyranirlər. Varlığı nitqin kömayi ilə bela bilavasita dark etmanin başlıca vəzifasi har halda uşaqda bu və ya digar aşya haqqında konkret obrazları yaradılmasından ibaratdir. Dörd yaşında artiq aşya , hərəkət va onları ifada edan sözlar arasında alaqələr çatinlik törətmir. Ona göra də aşyanın keyfiyyat va alamətini bildiran sözlar , həmçinin aşyanın böyüklüyünü , sahə va zaman anlayışlarını, əşyanın hissalarini bildiran sözlər rast gəldikca avvallar qazanılmış vərdişlər əsasında faal lüğata daxil olur. Beş yaşında başlıca lüğət ətraf alamdaki əşyaların adlarini öyranməkla yanaşı , ham da onların haqgında biliklərindarinləşməsinə yönaldilir. Uşaqlar əşyanın bəzən sadə hissalarini adlandırmağıbacarırılar. Ümumiyətla dörd-beş yaşlarında uşağın ümumilaşdirma qabiliyyati çox sürətlə artır. Beş yaşında lüğat ehtiyatı 2000-2500 sözə çatır. Orta yaş dövründə uşağın daxili nitgi formalaşmağa başlayır. Ünsiyyət prosesinda daxili nitq çox mühüm

hazırlıq funksiyasını yerinə yetirir. Uşaq daxili nitqin təsiri ila çoxlu söz öyrənir. Paltak uşaq ona müraciat edib "ayabadaliy" dedikda o, başa düşür ki, araba gəlir. O öz daxili nitą ehtiyatını düzgünlüyü hesabına hamin ifadani düzggn ifada edir. Altı yaşlıların lüğatinin başlıca xüsusiyyatlarindan biri onların sözlərin manasına daha diqqatla yanaşı bilmalari , onların məna çalarlığı üzərində düşünmə qabiliyyatinin inkişafıdır. Onlar saritahər, göyümtül, açıq sarı kimi sözləri əsasan öyrana bilir, gaynar isti iliq kimi sözləri farglәndirmaya çalışırlar. Bu dövrda uşaqlar özünəməxsus mantigi təfakkürə malik olmaqla sada ümumilaşdirmaaparmağa başlayırlar. Onları artıq tafakkür prosesinin özü, hadisəlarin mahiyyatini başa düşmək ,bu va ya digar masəlanin hallindəki çatinliyi aradan qaldırmaq maraqlandırır. Bu yaşda uşaqlar yalnız növ deyil, ham da cins anlayışlarını düzgün başa düşürlər. Onlar yalnız konkret deyil, ham də ümumi anlayışları müqayisə eda, tutuşdura bili9rlar. Altıyaşlılar avvallar növ hesab etdiklari mikrosistemlari daha kiçik gruplara ayıra bilirlər. Altı yaşlıların lüğati 3000-3500 söza çatır. Yeddi yaşlılar bütün sahalar üzrə, şübhasiz,ciddi faaliyyat göstarirlar. Har bir mikrosistem üzra daha çatin sözlər onların qeyri-faal lügatindan faal lügatina keçir. Önlar daha çox ətraf alamla ictimai, hayatla insanların amayi və peşalərin har hansı sahada əmək prosesini təşkili ilə əlagadar sözlər öyrənirlər. Belalikla, uşaqların lüğət ehtiyatı məişət lüğati çərçivasindan kənara çıxır. Yeddi yaşlıların lüğatində 4000-dən artıq söz olur. Bu sözlərin 2200 -a gədəri onların fəal lüğatinə daxil olur. Beləlikla, 6-7 yaşda nitqin yaranması prosesi başa çatır və uşaq ana lüğətinda sərbəst danışır. Lakin onun nitgində sözün qəbul olunmuş manasında əhamiyyətli dərəcada fərq özünü göstərir. İlk dövrlər uşaq sözü onun əsas , haqiqi manasında anlayır, Yaş artdıgca o, eyni sözün ən müxtəlif manalarını başa düşməyə başlayır. Sözün mənasının anlaşılması uşağın keçmiş tacrübəsindan , biliyindan , alaqalər sisteminin , assosiyalarınızənginliyindan asılı olub getdikca bitginlaşir. Pnu da geyd edak ki , maktabaqədar yaşlı uşaqların sözləri düzgün anlamalarionlardan nitqdə istifada ahamiyyətli daracəda geri qalır. lüğətin kamiyyatca artması sözlarin manasını düzgün başa düşülmasini va tafəkkürün inkişafını ötüb keçir. Maktabaqadar dövrdə uşağın nitqinin xarakteriza edan ümumi xüsusiyyətlərdaən biri avvəllar onun oyun fəaliyyatinin nəticəsi olması , tədrican xüsusi niyyat, maqsəd daşıması və planlılığıdır. Böyük məktəbaqədər dövrdə nitgin şüurlu manimsanilmasi üçün zəruri şarait yaranır. Bu dövrdə

lüğatin zanginlaşdirilmasi, daqiqlaşdirilməsi va faallaşdırılması imkanlarının, vasita va yollarının darindan öyranmək zəruridir.